

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

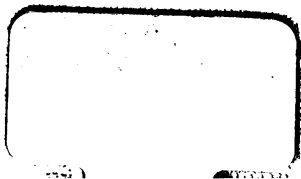
Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

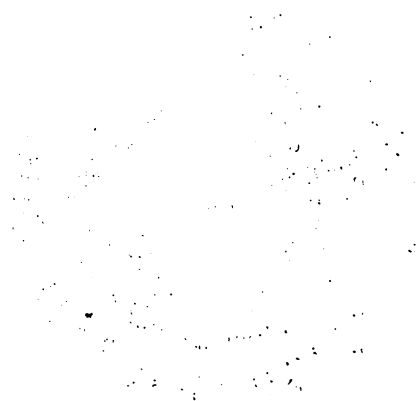
We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

~~897~~

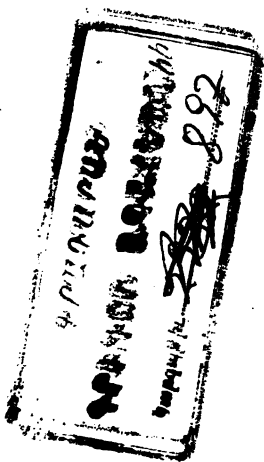
ՍԱՀԱԿ ԲԱՀԱՆԱՅԻ ՏԷՐ ՍԱՐԳՍԵԱՆ

452

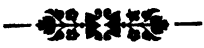
ԱՍՏՈՒԱԾ ԵՒ ԲՆՈՒԹԻՒՆ

Կ Ա Մ

Ս. ԳԻՐՔ ԵՒ ԳԻՏՈՒԹԻՒՆՔ

140 P.

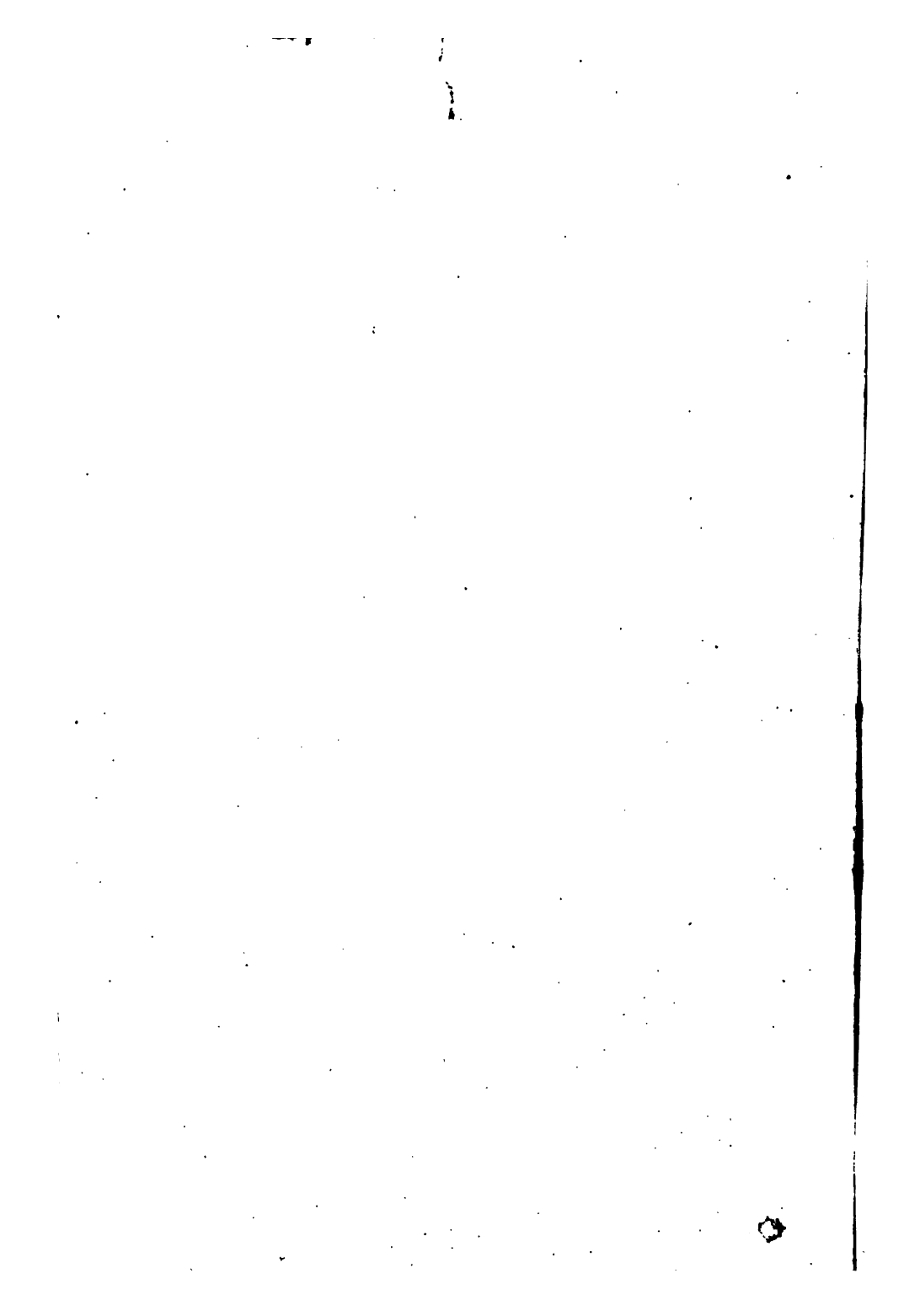

583

Կ. ՊՈԼԻԾ
ՏՊԱԳՐ. — Ն. Կ. ՊԵՐՊԵՐԵԱՆ ԵՒ ՈՐԴԻ

1905

UNIVERSITY OF MICHIGAN LIBRARIES

Ter Sargsean, Sahak .

Astruats ew brutiwn kan.

ԱՍՏՈՒԱԾ ԵՒ ԲՆՈՒԹԻՒՆ

Grad

FREN

883

BUHR

معارف نظارت جلیه سنک سنه ۲۲۰ شربن اول ۱۸ تاریخلو
و ۵۷۵ نومروزی رخصتنامه سیله طبع اولمشدر.

GRAD
EREN
883
11-01-93

Գահանայությունն Յիսնասեան (1854—1904)

Յոթեղեանի առթիւ կ'նուիրեմ մասեմիկս

Ռիսի Մանկանց Եկեղեցոյ եւ

բանասէր երիտասարդաց Ազգիս

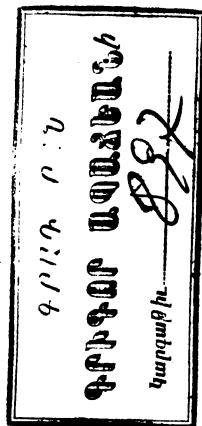

ՍԱՀԱԿ ՔԱՀԱՆԱՅԻ ՏԷՐ ՍԱՐԳՍԵԱՆ

ԱՍՏՈՒԱԾ ԵՒ ԲՆՈՒԹԻՒՆ

ԿԱՄ

Ս. ԳԻՐԲ ԵՒ ԳԻՏՈՒԹԻՒՆՔ

Կ. ԳՈՒԻՍ
ՏՊԱԳՐ. — Ն. Կ. ՊԵՐՊԵՐԵԱՆ ԵՒ ՈՐԳԻ

1905

Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅՈՑ

Տ. Տ. ՄԿՐՏՉԻ ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՅՆ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ

ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱՊԵՏԻ ԵՒ ԵԱՅՐԱԳՈՅՆ ՊԱՏՐԻԱՐԿԻ

ՆԱԽԱՄԵԾԱՐ ԱԹՈՌՈՑ

ՍՐԲՈՑ ԷԶՄԻԱՇՆԻ

Ի ՊԱՏՐԻԱՐԿՈՒԹԵԱՆ ՍՐԲՈՅՆ ՍԱՂԻՄԱՑ

Տ. Տ. ՅԱՐՈՒԹԻԻՆ ՍՐԲԱԶԱՆ ԱՐԲԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ

Հ Ր Ա Մ Ա Ն Ա Ի

ԱՄԵՆԱՊԱՏԻՒ ՊԱՏՐԻԱՐԿԻՆ Կ. ՊՈԼՍՈՑ

Տ. Տ. ՄԱՂԱՔԻԱ ԱՐԲԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻՆ

ԵՒ

ԿՐՕՆԱԿԱՆ ՊԱՏ. ԺՈՂՈՎՈՑ

Ն Պ Ա Տ Ա Կ

Ս. Գիրք Ասուծոյ խօսքն են, (այսինքն Ասուծոյ ներհնչութեամբն՝ Ասուծոյ տուն շարվր գրուած յայնուրիւններ են, Ասուծոյ կամաց եւ խորհրդոց եւ գործոց վրայոք)։ Գիտութիւնք եւս Ասուծոյ գործներն են, (այսինքն՝ Ասուծոյ արարչագործած նիւթին՝ Ասուծոյ նախահաստատած բնական օրէնքներու ներքեւ ի՛նչ եղանակաւ գործելուն, եւ ինչպէս արդիւնաւորելուն վրայ փորձառական հմտութեամբ փաղուած ծանօթութիւններ, եւ այն ծանօթութեանց վրայ հիմնուած դրութիւններ են)։

Արդ, երբ Ասուած է որ խօսեր է Ս. Գրոց մէջ իր գործոց վրայ, անկարելի է որ անոր մէջ տուս կամ սխալ տեղեկութիւն մը գտնուի Գիտութեանց դէմ, որ իր գործներն են. եւ եթէ մէկ տուս կամ սխալ մը միայն գտնուի անոր մէջ, հերիք է ան՝ Գրքին ասուածայնութիւնը տուս հանելու, որով ան ալ ան ա՛տեն տուս կրօնից մէջ երեւցած ասուածային հեղինակութիւն պարտաւարկաբար հանջող տուս գրեւե՛րն մէկը կ'ըլլայ։

Բայց ինչե՞ն է որ — կ'ըսուի — Կրօնից եւ Գիտութեանց տարբերութեանց մէջ ցուցադրուած կ'զտնուի՞նք տարբերաց կազմութեան եւ կառավարութեան մասին

ինչ ինչ հակասութիւններ՝ ընդ մէջ Կրօնից եւ Գիտութեանց, ոչ միայն անկրօններու՝ անասուածներու՝ գիտութեանց սուս աւակներէն եւ կողմանէ, այլ նաեւ հաճեալ գիտուններու, ջերմեռանդ Ասուածապաշտներու. մինչեւ իսկ Սկեղեցւոյ Հայրերու կողմանէ: Առ այդ՝ Կրօնից եւ Գիտութեանց անկեղծ հետեւողք վստահաբար կ'պատասխանեն. տարակոյս չկայ որ այդ հակասութիւնք կարծուածները երբ լուրջ քննութեան ենթարկին, անմիջապէս պիտի տեսնուին որ ամենեւին երեւութական են, մինչդեռ Գիրք եւ Գիտութիւնք սերտ միաբանութեան մէջ են եւ զիրար կ'բացատրեն. Գրքին հարազատ իմաստովը կ'ըմբռնուին Գիտութիւնք, եւ գիտութեանց անաղօս լոյսով՝ Գիտութեանց համարիտ եզրակացութեամբք կ'պարզուին կ'պատշաճին Ս. Գիրք:

Ասուածաբունչ մասեանը դարե՛ր եւ դարե՛ր տկար կեցաւ դիմացաւ կատարի բռնամեաց մոլեգին յարձակմունքներուն. դարե՛ր եւ դարե՛ր տկարացին անոր գլխուն դժոխային զօրութեանց սայրասուր սլաքներն ու մահա՞տու շանքերը, բայց չկրցին սնանել անոր. նա մնաց միտ անխոց եւ անվեր: — Տրեյբըր Ամերիկացի երեւելի գիտունը իր «Պատմութիւն մատուցական զարգացման Սերոպայի» տնուն գրքին մէջ (Հաս. Բ. էջ 145, 146, 224.) կ'ըսէ թէ՛ Վեցասամերոդ դարուն մէջ Հռոմեական Սկեղեցւոյ կրած յեղաշրջութեան արդիւնքն այն եղաւ որ գիտութիւնը յառաջդիմեց կրօնական բարեկարգութեան հետ. քննադատութեան ոգին արթնցաւ.

նին Յոյն եւ Հռոմեական գրուածոց՝ ինչպէս նաեւ միւս ամէն գրոց մէջ բան մը չվիճպեցաւ սրակն քննադատութենէ . «Այս բոցակէզ փորձեն *մի միայն գիրք մը անվնաս ելաւ* . այս գիրքն էր Ասուածաբանն Մասեանը» .

Արդարեւ այդ բոցակէզ քննադատութեան փորձերուն մէջ ի հանդէս բերուեցան ինչ ինչ անմիաբան, Գրոց եւ Գիտութեանց միջեւ . բայց ըստ նշեցրեղ հարազատ իմաստից Գրոց եւ ըստ զարգանալ Գիտութեանց՝ ինքնին ի յայտեկան, որ անոնք ամենեւին միաբան էին եւ եւ . եւ անհայդ փորձը ընել պիտի ջանամք մենք ալ այս տեղ *Տիեզերաց կազմութեան եւ կառավարութեան* մասին . ոչ թէ վիճաբանական ուղղութեամբ, որ թէեւ լոյս կը ցայտեցընէ, բայց չլուսաւորէր . ըստ որում վիճաբանութեանց նպատակը նմանութիւնը խուզել երեւան բերել ըլլալովն հանդերձ՝ ամէն անգամ կ'տեղի այդ ուղղութենէն, եւ կ'դառնայ յաղթութիւն տանելու մտքում, ոչ աստեղ վիճաբանակից ոչ մի կողմ յանձն առնելով պարտութիւն խոստովանիլ, խնդիրը միտ կ'մնայ ի մթան : —

Մենք նմանութիւնը պիտի փնտռենք Գրոց եւ Գիտութեանց մէջ փոխադարձաբար, եւ անոնց բացատրութիւններէն լուսաբանուելով անոնց մէջտեղ կեցած անխզելի միաբանութիւնը երեւան պիտի բերենք . անուշտ օգտուելով՝ Կրօնքի դասընթացքի այս նոր նիւղին սկզբնաւորութեան համար՝ ներհուն հեղինակներու հանձարեղ իմաստասիրութիւններէն . եւ՝ մեր բազմամեայ ծերութիւնը՝ յորում ձեռներեց կ'ըլլամք այս նոր նիւղի

դասընթացքը երկնել եւ ուրուագծել, թէ բանասէր ե-
րիսասարդութեան հետախուզութեանց իբր օրինաւոր ա-
ռաջնորդ, եւ թէ միանգամայն երկրորդական վարժա-
րանաց դասագիրք ըլլալու համար, հարկ կ'դնէ վրանիս
անոր մեակութիւնը եւ կասարելագործութիւնը կսակել
ապագայ ձեռնհաս Պատուելի Ուսուցչաց. առանց եր-
կարաբանելու անկէ յառաջ գալիք յոյժ բաղձալի օգուտ-
ները թուագրելով, որոնց փորձը առած եմք անձամբ
դասախօսելով սովին, եւ առաս արդիւնաւորութիւնը
տեսնելով.

Շա՛ն եւ շա՛ն է մեզ այս ի վարձատրութիւն . . . :

ԱՍՏՈՒԱԾ ԵՒ ԲՆՈՒԹԻՒՆ

Կ Ա Մ

Ս. ԳԻՐԲ ԵՒ ԳԻՏՈՒԹԻՒՆԲ

Գործքերն իս Գիտութեանց ճշմարիտ աշակերտներու ուղղուած ըլլալով՝ աւելորդ համարած ենք ի ըսկզբան աստ՝ նախ առաջին՝ Արարիչ Աստուծոյ հարկաւոր գոյութեան համար ձեռնարկել, վասն զի բացարձակ ճշմարտութիւն է : Գիտութիւնք կ'ըսեն թէ առանց պատճառի գործ չկայ, և արդիւնքն պատճառը կ'ձանչցուի, հետեւաբար՝ տիեզերք որ կան՝ ոչ մէկ գիտութիւն անոնց համար կ'ըսէ թէ ինքնին ինքնագոյութեամբ կան՝ առանց պատճառողական պատճառի. ամենքն ալ այդ պատճառողական պատճառը Աստուած է կ'ըսեն, և մեզ այս մասին ըսելիք չմնար : — Միայն նիւթապաշտ փիլիսոփան կայ՝ որ Աստուած անունը բերանը առնելու կ'վարանի, և մենք պիտի տեսնեմք գործոյս առաջին քայլերուն մէջ որ ինչ որ նա բերնով խոստովանիլ չուզեր՝ դաւանանքովը կ'հաստատէ :

Ուրեմն կ'մնայ մեզ մէկէն տիեզերաց Արարչութիւնը և Կազմութիւնը ձեռք առնուլ, որովհետեւ Աստուած իր գործքերովը լաւ եւս ի յայտ կուգայ և կ'ձանչցուի (Հռ. ա. 20 : Սաղմ. ԺԹ. 1 : Գործ ԺԴ. 16. ԺԷ. 27) :

Ա.

ԱՐԱՐՉՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆ ՏԻԵՁԵՐԱՑ

Ահա՛ ինչ կ'ըսէ այս մասին Գիրքը. « Ի սկզբանէ արար (ստեղծ) Աստուած զերկին և զերկիր. և երկիր էր աներեւոյթ և անպատրաստ (ըստ Եբր. անձեւ եւ քափուր). և խաւար ի վերայ անդնդոց, և Հոգի Աստուծոյ շրջէր ի վերայ ջրոց » (Մննդ. ա. 1—2):

Գիտութի՞ւնք ինչ կ'ըսեն այս մասին: Կ'ըսեն թէ տիեզերական պարապութեան անհուն միջոցը սկիզբէն լի էր նիւթի մանրամասնիկներով, ճիւղներով, որոնք իրարմէ բիւրաւոր տարբերութիւններ, տարբեր ձեւեր. տարբեր յատկութիւններ ունէին, եւ ատոնք կայ եղած զօրութեամբ մը յար շարժման մէջ ըլլալով՝ ամենուրեք իրարու կ'պատահէին, կ'զարնընուէին, կ'չփուէին, կ'փարէին, կ'կցուէին, կ'միանային. գնդակիկներ՝ գունդեր կ'ձեւանային շրջադարձութեամբ, և հետզհետէ նոր հիւլէներու կցորդութեամբք քանակներնին աճելով խոշորնալով՝ տիեզերական այս հիանալի անհեթեթ զանգուածները կազմեցին. բնական օրինաց ներքեւ գործելով՝ միլիոնաւոր տարիներու միջոցին, և բիւր միլիոն կերպարանափոխութիւններէ անցնելէ ետքը հազիւ այսօրեայ վիճակին հասած են. բայց չէ թէ ամէնքն ալ մեր աշխարհի վիճակն առած են, կամ միօրինակ կատարելութեան աստիճանը ունեցած են, այլ՝ իրենց քանակութեանց տարբերութեանց պատճառաւ ո՛ր մէկը դեռ եւս հրավառ լուսատու արեգակներ կ'մնան, որ

մէկը կեղեւանալու երես առած են, ուրիշներ իրենց յատուկ լոյսէն զրկուած կեղեւապատ օթեւաններ եղած են կենաց, և շատեր ալ մեռած աստղային դիակներ դարձած են:

Գրքին և Գիտութեանց այս տարբեր բացատրութիւնները վերիվերոյ քննողի մը այնպէս կ'երեւի որ անոնց մէջ անհամաձայնելի հակասութիւնք կան. բայց անոնք որ անոնց խօսքերուն բուն իմաստից (1) և հոգւոյն թափանցել կ'յաջողին, ակներեւ կ'տեսնեն թէ հակասութեան ստուերն անգամ չտեսնուիր անոնց մէջ, և ամենեւին միաբան են:

Բացատրենք ըսածնիս. Գրքին նպատակն ըլլալով ցոյց տալ թէ նիւթը՝ յորմէ տիեզերք և աշխարհք կազմուած են՝ անսկիզբն յաւիտենական ինքնագոյ չէ: Կ'ըսէ. «Ի սկզբանէ», այսինքն՝ երբ տիեզերական անհուն միջոցը պարապութիւն էր, դեռ գոյութիւն չկար, երբ մանրամասնիկներ՝ հիւլէներ չկային. Աստուած սեղծեց, այսինքն՝ չկայէն կայ ըրաւ երկինքն ու երկիրը, որ է ըսել, երկնից տարածութեանց մէջ գոյանալիք աշխարհքներու և երկրի գոյացութեանց նախնական նիւթը. նիւթին մանրամասնիկները, անտեսանելի ըլլալու չափ փոշետեսակ և անբաղայ: Գիտութիւնք ասոր դէմ կ'զրուցե՞ն: — Հին փիլիսոփայութիւնը իր տղայութեան անփորձութեան մէջ միակողմանի խորհելով, որ Ոչինչէն ինչ յառաջ չիգար.

(1) Ս. Գրքին հարազատ իմաստը երեւան քերելու եւ Գիտութեանց հետ՝ բաղդատելու համար հարկաւորաբար պարտիմք բնագիր օրինակներուն դիմել. Հին Կտակարանի մասին՝ Եբրայական բնագրին, եւ Նոր Կտակարանի մասին՝ Յունականին. Յէեւ այլ եւ այլ լեզուաց Թարգմանութիւններն ալ մասամբ կ'օգնեն առ այն:

ըսաւ թէ նիւթն ալ Աստուծոյ պէս յաւիտենական էր: Արդի փիլիսոփայութենէն ալ նիւթականութեան անԱստուածային դպրոցը միայն՝ որ նիւթը ստեղծող յաւիտենական Աստուածը չտեսներ իր գործքերուն մէջ, կ'ըսէ թէ նիւթը ինքնին ի յաւիտենից էր. այսինքն նիւթին այն մանրամասնը հիւլիները յաւիտենական ինքնագոյն եին (1): Միոյն Աստուծոյ յաւիտենական ինքնագոյնութիւնը ժխտելու եւ ուրանալու համար այնչափ անհամար միլիոններով հիւլիներու յաւիտենական ինքնագոյնութիւնը ընդունիլ և խոստովանիլը խելքի՝ մտքի՝ տրամաբանութեան հակառակ է բոլորովին. եթէ ամեն պատճառներու միակ բացարձակ պատճառը Աստուած՝ ինքնագոյն յաւիտենական չկըրնար ըլլալ, անհնար է որ այնչափ անհամար միլիոններով հիւլիներ ինքնագոյն և յաւիտենական եղած ըլլան. գիտութիւնը աս չ'ընդունիր: Բայց որովհետեւ հիւթականութիւնը բռնադատուած է խոստովանելու՝ որ այն հիւլիները « ինքնաշարժ » չ'են. « Կայ եղած զօրութեամբ մը » ի շարժման են, այս խոստովանութեամբ հիմնայատակ կ'ըմանդէ բոլորովին իր անԱստուած դրութիւնը. քանզի այդ կայ եղած զօ-

---

(1) Գերմանիա՝ որ արդի փիլիսոփայութեան մեծ վառարաններէն մին է, իսպառ հերքած է նիւթականութեան, եւ այս օրուան օրս ողջոյն Գերմանիոյ մէջ նիւթական փիլիսոփայութեան միակ ուսուցիչն է Հեքել. մինչ, Հելմոծ, Չուկը, Լոժէ, Ուլրիշի, որ են մեծագոյն հանճարը Գերմանիոյ, կ'մերժեն նիւթականութեան, եւ Գերմանիոյ փիլիսոփայից մէջ նիւթականութեան անանկ վարկակորոյս է, որ այն փիլիսոփաներէն մին՝ Բրոֆ. Գուլք՝ այսպէս ըսած է Ամերիկացիի մը. « Եթէ մէկը նիւթականութեան կուսակից է, մեք Գերմանացիքս ուսեալ եւ կրթեալ չեմք համարիր այնպիսին »: (Տե՛ս Գոֆէ Զուրե, *Cook's Lectures; Second Series, p. 30*):

բութիւնը ի՛նչ անուամբ ալ մկրտել ուզէ, և ի՛նչ յատկութիւններ ալ տայ անոր, յայտնի կ'տեսնուի որ ամեն պատճառներու առաջին բացարձակ պատճառն է այն, այսինքն՝ Գրքին ուսուցած յաւիտենական ինքնագոյ Աստուածը, որ արարիչն է ամենայն արարածոց:

Արդի՛ ճշմարիտ փիլիսոփայութիւնը ամենեւին չ'ընդունիր՝ կ'ծխտէ նիւթին յաւիտենականութիւնը: — Այն բնագէտներն անգամ՝ ինչպէս Հըրպըրթ Սթենսէր՝ որ աշխարհի ստեղծման մասին Աստուածաչնչին պատմութիւնը չ'են ընդունիր (իբրև ոչ գիտական, կամ ուսմկին իմացած կերպով՝ տառական և նկարագրական իմաստով,) կ'ըսեն թէ Բնական Գիտութիւնք չ'են ապացուցաներ թէ նիւթը յորմէ կազմուած է աշխարհս՝ յաւիտենական է: Գաղղիացի անուանի բնագէտը Լը Կոնդ, որ հիմնադիր է Գրական փիլիսոփայութեան, Հըդգըն և Լայէլ երկրաբանները. և վերոյիշեալ անգղիացի փիլիսոփան Հըրպըրթ Սթենսէր՝ միաբան կ'իտոստովանին թէ՛ նիւթին սկզբնաւորութիւնը քննել և որոշել Բնական Գիտութեանց գործը չ'է. Բնական Գիտութիւնք անձեռնհաս են որոշ բան մ'ըսել այս մասին: Ատնք չ'են ընդունիր թէ նիւթը յաւիտենական՝ անսկիզբն է. այլ կ'ըսեն թէ պարտի պատճառ՝ սկիզբ տուող մ'ունենալ. բայց թէ ի՞նչ է այդ պատճառը, սկզբնաւորողը, գիտական ապացուցութեամբ չ'են կրնար ցուցնել: Ապա ուրեմն յայտնի կ'տեսնուի որ այս Գիտութիւնք Աստուածաչնչին ըսածը չ'են հերքեր, որ կ'ըսէ թէ՛՝ նիւթը յաւիտենական՝ անսկիզբ չ'է, յաւիտենական Աստուածն ստեղծեց նիւթը:

Ահա յայտնապէս կ'երեւի ինչ որ չ'են կրնար ապացուցանել Գիտութիւնք այս մասին: — Ի՞նչ էր

այն պատճառը՝ յորմէ սկիզբն առին գոյացան հիւլիք .
ո՞վ էր այդ հիւլիկները շարժման մէջ գնողը . (քանզի
ինչպէս Գիտութիւնը կ'ըսէ՝ Նիւթին յատկութիւնը չ'է
ինքնաշարժ ըլլալ . շարժումն ու դադարումը արտա-
քին զօրութենէ կ'հաղորդուի իրեն) : Ո՞վ էր այդ
հիւլիկից այնչափ բիւրաւոր ձեւերն ու բազմաբեղուն
յատկութիւնները տուողը : Ո՞վ է այն բնական օրէնք-
ները նախակարգողը . որոց ներքեւ շաղուուեցան այն
հիւլիք , և այնչափ միլիոնաւոր աշխարհքներ արտա-
դրեցին : Արդարեւ Գիտութիւնք այս հարցերու նը-
կատմամբք բաներ մը չ'են հաստատեր , եւ առ այն
անկարող ըլլալնին կ'խոստովանին , բայց Գըր-
քին ըսածներէն ալ բան մը չ'են հերքեր , որ կ'ըսէ թէ՝
այդ ամենուն պատճառողական պատճառը՝ ամենագօր
ամենիմաստ արարիչ Աստուածն էր . Այն ստեղծեց
այդ հիւլիկները՝ չ'կայէն . Այն տուաւ անոնց այն բազ-
մազան ձեւերն ու բազմաբեղուն յատկութիւնները .
Այն ազդեց անոնց շարժումն և վարեց զանոնք ի
գործ . եւ անոնց գործելու եղանակին համար . Այն
նախակարգեց բոլոր այն բնական օրէնքները : — Աս
կ'խոստովանին ճշմարիտ գիտուններ : Մեծ բնագննինն
եւ մեծ աստեղագէտն Սըր ձօն Հերշել՝ կ'պնդէր թէ
« Նիւթական մասնկաց և հիւլիկներու յատկութիւնք
կ'ցուցընեն թէ անոնք ստեղծուած են ամենիմաստ
Արարչէ . և ինչ որ այն հիւլիք կ'կատարեն բնական
օրինացներքև՝ կ'ցուցընէ թէ պարզ գործիներ են որ
կ'կատարեն զայն առ որ կարգուած են Արարչէն » :
— Տարուին մեծ բնագէտն ալ կ'խոստովանի զայս՝
« Մագումն Տեսակաց » կոչուած գրքին կողքին վը-
րայ գրելով . « Իմաստուն միտք մը հարկաւոր է ըս-
տեղծելու համար ինչ որ բնական է » :

Բայց դիտողութիւն ընողներ եղեր են թէ Գրքին « Ի սկզբանէ արար Աստուած զերկին և զերկիր » ըսելը՝ փիլիսոփայական ճշմարտութեանց հակառակ է: Երկին և երկիր իբր տարբեր բաներ ցոյց տալով, կամ երկինքը իբր տաղաւար երկրի վերեւը պարզուած տարածուած՝ և կամ իբր վերնագաւառ նկարելով: — Ո՛չ. Գրքին դիտումն ըլլալով՝ չ'է թէ երկինքը իբր կամար կամ տաղաւար հովանաւոր ցոյց տալ երկրի վերեւը, ո՛չ ալ երկրի իբր վերին յարկը կամ վերնագաւառը ճանչցընել, և ո՛չ ալ երկինքի՝ այսինքն բոլոր երկնային մարմնոց արարչութեան պատմութիւնն ընել, այլ միայն երկրի արարչութիւնը ուրուագծել; որովհետեւ երկինք ըսուած աստղային գըրութեանց ամբողջութեան մէկ մասն է երկիրս, եւ երկինք և երկիր միանգամայն Աստուծմէ ստեղծուած են, ասիկա հասկցընելու համար՝ « Աստուած ոտեղծեց երկինքը » ըսելուն՝ մէկէն վրայ կ'ըբրէ « Եւ երկիրը » . և այսպէս երկրի անունը մէջ տեղ ձգելով՝ ա՛յլ մէկդի կ'թողու երկինքի վրայ խօսիլը, և կ'սկսի այնուհետեւ մի միայն երկրի վրայ ճառել. անոր նախնական վիճակը նկարագրել, և անոր վրայ կատարուած վեցօրեայ արարչութիւնը մանրամասնել՝ ըսելով

« Եւ երկիր էր աներեւոյթ և անպատրաստ (Եբր. անձնեւ եւ քափուբ), և խաւար ի վերայ անդնդոց, և Հօգի Աստուծոյ շրջէր ի վերայ ջրոց »: — Գիտութիւնը այս բացատրութեան դէմ կուգա՞յ. կ'հակառակի՞: — Ո՛չ, ընդհակառակն ինչ որ Գիրքն իր համառօտ նկարագրին մէջ ծածկաբար իմացընելով կ'անցնի, գիտութիւնը ընդարձակօրէն կ'բացատրէ անոր ծածկարանութիւնը: Երկիրը աներեւոյթ անձնեւ էր. այո, վասն զի սկիզբէն ստեղծուած հիւլիները շարու-

Նակ իրարու հետ համազանգուելով բիւրապատիկ կերպարանքներէ անցան, և շինեցին՝ ինչպէս երկանից անհամար արեգակները և աստղերը՝ այնպէս ալ երկրագունդս, կազային վիճակի մէջ, բոցակիզեալ կրակէ զանգուած մը, հրադունդ մը շրջադարձ. առ լեկոծ եւ յարածուփ օ ճշմարիտ արեգակ մը ինքնաւոյս, որ շատ դարեր մեր արեգական պէս լոյս եւ ջերմութիւն կ'ճառագայթէր համասփիւռ անլոյս (իւրենց յատուկ լոյսերէն զրկուած) աշխարհներուն, եւ իր մէջ՝ մինչ իր կազային զանգուածը սոսկալի հըրայրեացքին անհնարին տապէն շոգիներու ահագին կոյտեր ծրարներ կ'ժայթքէր անդուլ, այն բոցերու կատաղի ծեծկուռքի մէջ այդ շոգիք կ'ծծուէին, մինչեւ որ շատ դարերու ընթացքին այդ գոլորշիացումը հեռոյհեռէ անելով ծայր աստիճան ուժգնութեան հասաւ, եւ ալ այնուհետեւ շոգիներու մորիկներ փոթորկիլ սկսան. որոնք յաջողելով յաղթել բոցերու մոլեգնութեան՝ անոնց մէջ չ'էին լուծուեր բոլորովին և բոցազանգուեր, այլ մասամբ անոնց մէջէն զօրեղապէս սլանալով՝ մեքենաներու մէջ ընդ երկար ամրափակ ճնշուած շոգիներու պէս՝ կրցան անոնցմէ վեր սուրալ, անոնց վերեւը տաւառնիլ եւ շուրջանակի պարապատել այն բոցերու կրակեաղբ, և շոգեաց այդ շարունակ բարդութիւնք այնչափ թանձրացուցին այն շրջապարոյր ամպերը, որ երկիրս արտաքին արեւներէ խափանուած՝ մնաց աղջամղջին մէջ այն ամպերուն տակը, որով որոշ երեւոյթ մը ձեւ մը չ'էր առներ, և իր հրանիւթ էութիւնը կը մնար կերպով մը աներեւոյթ եւ անձեւ: Եւ էր « Անպատրաստ » կամ « Պարսպ », այսինքն՝ անկարգ վիճակի մէջ, ամեն զարդերէ մերկ, և թափուր ի

բնակչաց : « Եւ խաւար ի վերայ անդնդոց » . վասն զի այն բոցեղէն անհեթեթ ալիքներու մոլեգին ծեծկուռքէն՝ իրար ընդհարուելէն՝ իրարու պարուրուելէն եւ իրարմէ բացատուելէն՝ ահագին անդունդներ կ'բացուէին անոնց մէջ , այնպիսի ահաբերան եւ դժոխորովայն , զոր հին փիլիսոփայութիւնը Թոհ=Քոհ եւ Քաւոս անուանեց : — Այսպէս կ'իմաստասիրէ Գիտութիւնը եւ կ'պարզէ Գրքին ասացուածը :

« Եւ Հոգի Աստուծոյ շրջէր ի վերայ ջրոց » : Գրքին աս յոյժ պարզ եւ կարճ բացատրութիւնը ամբողջովին երեւան կ'հանէ իր համառօտութեան մէջ ծածկուած բուն իմաստը , որով լիովին կ'գոհացընէ գիտնոց ամեն դասերը , աստղաբաշխները , բնազննիչները , երկրաբանները , և այլն . քանզի ասով յայտնի կ'ընէ թէ , ըսել կ'ուզէ որ՝ Երկիրս ստեղծագործութեան ատեն չէ թէ մէկէն ի մէկ արդի վիճակով երեւան եկաւ անբնական լինելութեամբ , այլ գիտնոց վարդապետած եղանակաւ՝ բնական օրինաց ներքև ներգործուելով . անհկայ խառնակութիւն եւ ամայութիւն էր՝ սաղմնային վիճակի մէջ , երկիրն ու ջուրը՝ օդն ու շոգին խառն՝ ընդարձակ մունչող ովկիանոս մը , խիտ եւ ծանր շոգիներով պարապատեալ , և այն շոգիներուն՝ այսինքն՝ ջրերուն վրայ Աստուծոյ Հոգին՝ Աստուծոյ ներգործական զօրութիւնը կ'ըրջէր , այսինքն՝ կ'գործէր (1) , որ տակաւ յարդ եւ ի ձեւ կերպաւորէր .

(1) Բացատրութեան նոր եղանակ՝ նոր մեկնութիւն մը չ'է այս . Հայ . Եկեղեցին դարերով առաջ հրապարակած է իր այս դաւանութիւնը՝ Շարականաց մէջ ի դէմս Հոգւոյն Սրբոյ երգելով . « Որ ի վերայ ջուրցն գոլով — Կրօնքի վարդապետ . . . . » . « Էնչ — Կրօնքի վարդապետոց որ շրջէիր ի վերայ ջրոց . . . » : « Որ արարէնք եւ Հոր եւ Որդւոյ — Կրօնքի վարդապետ . . . » եւ այլն :

զայն : — Շրջափոխականին դաւանութիւնն ալ այս է , եթէ միայն « Կայ եղած զօրութիւն » անուանածը Աստուած է ըսէ , վասն զի ուրիշ անուն չ'կրնար տալ անոր :

Այսքան՝ աշխարհի ստեղծագործութեան նախաւոր վիճակին վրայ . այսուհետեւ Գիրքը կուգայ վեցօրեայ արարչութեան ստորագրութիւնն ընելու :

Վ Ե Ց Օ Ր Ե Ա Յ Ա Ր Ա Ր Չ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Ա. Օր. — Ծննդ. Ա. 3—5. « Եւ ասաց Աստուած . եղիցի լոյս , եւ եղեւ լոյս . և ետես Աստուած զլոյսն զի բարի է . և մեկնեաց Աստուած ի մէջ լուսոյն եւ ի մէջ խաւարին , և կոչեաց Աստուած զլոյսն Տիւ եւ զխաւարն Գիշեր . և եղեւ երեկոյ և եղև վաղորդայն օր մի » : — Գիտութիւնը ասոր ալ կ'միաբանի , և կը մեկնէ իսկ զայս . Գիրքը չ'ըսէր թէ երկիրք՝ այսինքն բովանդակ աստղային դրութիւնք ի խաւարի էին , եւ Աստուած լոյսը ստեղծեց անոնց ամենքը լրասաւորելու համար . այլ միայն երկիրս աչքի առջեւ ունենալով ջրապատ՝ ամպածածուկ՝ մութ և աղջամղջին , կ'ըսէ . « Եւ ասաց Աստուած . եղիցի լոյս » . լոյս ըլլայ : Լոյս ստեղծուի չ'ըսաւ . հրաման ըրաւ որ արդէն կայ եղած տիեզերաց լոյսը երկրի վրայ ալ

ցոյանայ, ծագի. « Եւ եղեւ լոյս ». լոյս եղաւ. լոյսը ծագեցաւ: Այս եղաւ, որովհետեւ մինչեւ այն ատեն երկիրս չըջապատող այն ջրային գոլորշեաց հոծ՝ իրարու վրայ բարդուած թանճբախիտ ամպերը՝ առ ի չգոյէ հաստատութեան կամ մթնոլորտի՝ անմիջապէս կ'իտանային արտաքին սոսկալի ցրտութենէն, և թօնընկեցք դառնալով հեղեղներու պէս շարունակ կ'թափէին երկրի վրայ, եւ անդէն՝ նոյն հետայն երկրի հրեղէն զանգուածին ահագին տապէն անդրէն գոլորշիանալով՝ ահռելի տակնուվրայութիւն մը կ'գործէին, մինչեւ որ այն շարունակական թօնընկեցներէն երկրի մակերեսը տակաւ կեղեւանալով՝ երկրագնդոյս ջերմութեան սաստկութիւնը ամրափակեցաւ այդ կեղեւին տակ. և անոր մակերեսին վրայ սկսաւ ջերմութեան աստիճանը ցածնալ. անանկ որ այլ եւս այնպէս բարդ ի բարդ ամպեր չ'էին արտաշնչուեր, և առաջէն եղածներն ալ սկսան թեթեւնալ և անօսրանալ. և ահա ան ատեն էր որ անօսրացած ամպերն ի վիճակի եղան արեգական լուսոյն տեղի տալու, որ կրցաւ մասամբ թափանցել անոնց մէջէն երկրի վրայ. այնչափ որ ցորեկ եւ գիշեր ըլլալը կրնար որոշուիլ. ինչպէս հիմա ձմեռուան այն օրերը որ երկինք բոլորովին ծածկուած կ'ըլլան թանճր ամպերով, թէ՛ եւ արեգակը չ'երևիր ցորեկ ատեն, սակայն արձւը տկար կերպով կ'թափանցէ ամպերուն մէջէն և երկիրը կ'լուսաւորէ մթնշաղ լուսով մը:

« Եւ մեկնեաց Աստուած ի մէջ լուսոյն և ի մէջ խաւարին. և կոչեաց Աստուած զլոյսն տիւ և զխաւարն կոչեաց Գիշեր ». այսինքն, Աստուած չ'թողուց որ երկրի վրայ այն ինչ ծագող լոյսը խաւարին հետ իրարու մէջ լուծուին, և մութնուլուսի խառ-

նուրդ մը կազմեն . ինչպէս կ'պատահի արշալոյսի ծագումին՝ ինչպէս նաև արեւամտին՝ սուղ աստեղի մը մէջ . այլ զատեց զանոնք իրարմէ , եւ սահմանեց որ լոյսը զատ տիրէ երկրի , խաւարն ալ զատ . և լոյսը ծորեկ՝ խաւարն ալ Գիշեր անուանեց : — « Եւ եղեւ երեկոյ և եղեւ վաղորդայն՝ օր մի (Յբբ. օր առաջին) » : Ասով կ'աւարտի առաջին առուր արարչութեան պատմութիւնը :

« Օր առաջին » : — Գրքին այս տեղ « Որ » անուանածը , այսինքն՝ արաջագործութեան վեց օրերը դրական իմաստով աստղաբաշխական Չէ ժամու օրեր չեն իմացուիր . այլ յոյժ երկար՝ որոշ՝ համաչափ ժամանակամիջոցներ , թերեւս բիւրաւոր և աւելի տարիներու շրջաններ , ինչպէս ստէպ այսպիսի առումներով ի կիր առած են Գիրք Օր բառը , տարի , հազար տարի , յաւիտեանականութիւն , ևլն . նշանակութեամբ (Զաքար ԺԴ. 6 : Բ. Պետ. Գ. 8 : Թու. ԺԴ. 34 : Եզեկ. Դ. 5 . 6 : Սղմ. ԺԹ. 10) :

Ունիմք Գրքէն բաւական ապացոյցներ ցուցնելու համար որ Աստուած ի վեցօրեայ արարչութեան հաւանօրէն կ'գործէր այն կարգաւ և օրինօք զորս սպաւորած էր ի նիւթն . և առ այս՝ շատ երկար՝ մանաւանդ երկարագոյն ժամանակամիջոցներ ըլլալու էին այն օրերը (Տե՛ս ի Քննական Կրօնագիրտ . տիպ . Բ. էջ 87-92) : — Եւ իրիկուն և առօու բառերն ալ գործածուած են այն վեց ժամանակամիջոցներուն սկիզբներն ու կատարածները նշանակելու համար :

Կան մեկնիչներ ալ որ կ'ըսեն թէ արարչութեան պատմութեան մէջ յիշուած այն վեց օրերը՝ վեց որոշ տեսիլներ էին , որք յաջորդաբար երեւցան Մովսէսի իրարու ետեւէ , և կամ տարբեր աստեղներ ,

յորս տեսաւ նա կարգ ըստ կարգէ արարչութեան վեց տարբեր պատկերները, և ինքը իբր օրեր նկատեց, կամ օր ըսելով բացատրեց այն տեսիլներու յաջորդութիւնները:

Բ. Օր. — Ծննդ. Ա. 6-8: Հրամայեց Աստուած որ մինչեւ ան ատեն երկիրս չըջապատող ջրերէն մաս մը (անշուշտ գոլորշիացեալ մասերը) երկրիս մակերեսէն վեր բարձրանալով հաստատուն կամարի պէս մթնոլորտը կազմուի. և անանկ եղաւ. անոր համար անիկա ըսուեցաւ Հաստատութիւն կամ Երկինք. որով վարի ջրերուն և վերի ջրերուն մէջտեղը կայանք առաւ օդը, գատուելով խառնակութեան կոյտէն, որ այնուհետեւ գոյանալիք ամէն նիւթեղինաց և կենսունակ գոյացութեանց ամենահարկաւոր՝ առաջին պէտք ըլլալիք սնունդը՝ կեանքն էր.

Գ. Օր. — Ծննդ. Ա. 9-13: Հրամայեց Աստուած որ երկինքին տակը մնացած վարի ջրերը մէկտեղ ժողվուին և ցամաքը երեւնայ: — Այս եղաւ հաւանականաբար երկրի մակերեսին ո՛ր մէկ մասերուն վեր բարձրանալովն, և ո՛ր մէկ մասերուն ցածնալ խորունկնալ խոռոչանալովը՝ երկրաբանական յեղափոխութեամբ մը. անանկ որ ջրերը ցած տեղերը խութելով մէկտեղ ժողվուեցան, և կազմուեցան ովկիանոսները, ծովերը, լիճերը, գետերը, և բարձրացած մասերն ալ երեւան գալով ձեւացան կղզիները, ցամաքներն ու լեռները: — Երկրաբանք ժայռերուն այլեւայլ խաւերուն այժմու վիճակէն կապացուցանեն թէ՛ երկրիս մակերեւոյթին վրայ այն բարձրանալներն ու խոռոչանալներն իրօք եղած են. և աներկբայ արագոյցներով կ'հաստատեն թէ՛

երկրիս մակերեւոյթին վրայ հիմակուսն երեւցած ամենէն բարձր լեռներէն ոմանք ատենօք ջրերուն փակն էին, և իրենց այժմու դիրքերն առած են երկրիս մէջ պատահած մեծամեծ և սաստիկ ցրնցումներէ :

Այսպէս ջրերը ցամաքէն քաշուելով ետքը ցամաքը Աստուծոյ հրամանովը տեսակ տեսակ բոյսեր յառաջ բերաւ անմիջապէս, դալարիք, խոտ և ծառ, սերմերնին իրենց մէջ ունենալով, որոնք կոյս երկրի առաջին երկանց ամենահիւթեղ բեղմնաւորութենէն արգասաւորուած արտադրուած ըլլալով՝ անանկ հրակայ աճունածիւղ բուսեղէններ եղան՝ արդի ծառերէն և անտառներէն յոյժ բարձր և թաւախիտ, որ բոլոր տիեզերքը միապաղաղ անտառացուցին, որոնք ետքէն երբ երկրաբանական նոր յեղափոխութիւններով գետնի խորագոյն՝ առաջին խաւերուն մէջ թաղուեցան մնացին, քարանալով՝ հանքածխոյ անսպառելի մթերք նիւթեցին երկրիս բնակչաց շատ հարիւրաւոր և հազարաւոր տարիներու բաւականաչափ :

Գ. Օր. — Գիրքը այսօրուան համար կ'ըսէ. Ծնն. Ա. 14—19: « Եւ սասց Աստուած եղիցին լուսաւորք ի հաստատութեան երկնից ի լուսաւորութիւն ի վերայ երկրի, և եղիցին ի նշանս, և ի ժամանակս, և յառուրս, և ի տարիս, և եղիցին ի լուսաւորութիւն ի հաստատութեան երկնից՝ ծագել յերկիր. և եղև այնպէս: Եւ արար Աստուած գերկուս լուսաւորսն ըզմեծամեծս. զլուսաւորն մեծ՝ յիշխանութիւն տունջեան, և զլուսաւորն փոքր յիշխանութիւն գիշերոյ, և զաստեղս, և եղ զնոսա Աստուած ի հաստատութեան երկնից լուսատու լինել յերկիր, եւ իշխել

տունջեան և գիշերոյ, և մեկնել ի մէջ լուսոյն և ի մէջ խաւարին . և ետես Աստուած զի բարի է . և ՚նս : — Այս խօսքերը եթէ ուզէ ոք բառական խմաստով բռնուլ , իբր թէ արեգակը լուսինը և աստղերը մինչեւ այն պտեն դեռ ստեղծուած չ'էին և պարարչութեան այս չորրորդ օրը ստեղծուեցան , ասիկա թէ' Գիտութեանց և թէ' Գրքին առաջէն գրուցած խօսքերուն դէմ կ'ըլլար . ինչու որ Գիրքը առաջ ըսած է , ինչպէս վերը յառաջ բերինք : « Ի սկզբանէ արար (ստեղծ) Աստուած զերկին և զերկիր » : Զերկին , այսինքն երկնային մարմինները , արեգակը՝ լուսինը և աստղերը , և անոնց հետ երկիրս , որ երկինքի՝ այսինքն երկնաւոր մարմիններուն մէկ մասն է . Աստուից ամենը մէկէն ստեղծեց Աստուած ՍԿԻՉԲԷՆ և ոչ ետքէն՝ ուրիշ ուրիշ պտեններ . Անոր համար այս չորրորդ ատուր արարքին նկատմամբ չ'ըսէր « ստեղծեց » , այլ կ'ըսէ . Աստուած հրաման ըրաւ որ « Ծղիցին » լուսաւորք ի հաստատութեան երկնից . » չ'ըսէր նաև երկնից արածութեանը մէջ . այլ ի հաստատութեան երկնից , այսինքն երկրի վերեւը նոր կազմուած հաստատութեան մէջ , որով կ'հասկցուի՝ ինչպէս առաջին օրուան արարչութեան կարգին ըսինք՝ թէ երկիրս իր լինելութեան սաղմնային վիճակին մէջ ամպերու թանձր մառախուղով վարագորուած ըլլալով՝ աղջամղջին խաւարը կ'տիրէր անոր վրայ , և այն առաջին օրը Աստուծոյ հրամանաւ արեգական լոյսը տկար կերպով այնչափ միայն կրցաւ թափանցել ամպերէն և աղօտանշոյլ լուսաւորել երկիրս , որ ցորեկը գիշերէն զանազանուէր . բայց դեռ ևս արեգակը տեսանելի չ'էր երկրի , անոր վրայ թանձրացած մառախուղներուն պատճառաւ . չորրորդ օրը մի-

այն (որ մինչև այն ատեն երկրիս մակերեսը պատած կեղեւին բաւական թանճրանալէն ջերմութեան աստիճանը բարեխառնութեան իջած էր, և ջրոց այն արտաքոյ կարգի արագ գոլորշիացումը իսպառ դադարած էր. որով և ամենեւին ի բաց փարատուեր էր երկրի երեսէն այն խաւարաբորբ մառախուղը), արեգակը սկսաւ հաստատութեան մէջ որոշ և պայծառ ծագել. դիշերն ալ լուսինը և աստղերը սկսան պարզ և յստակ տեսնուիլ:

Այս չորրորդ օրուան պատմութեան 16 համարին « Եւ արար Աստուած զերկուս լուսաւորս » խօսքին մէջ եղած « արար » բառը՝ եբրայեցերէն բնագրին « Ի սկզբանէ արար Աստուած զերկին և զերկիր » խօսքին մէջ գործածուած « արար » (սեղծեց) բառը չ'է. անկէ տարբեր բառ մ'է. որ Հայերէն գրաբանին մէջ արար թարգմանուած է, բայց կ'նշանակէ ըրաւ, դրաւ, կարգեց, սահմանեց. ինչպէս որ հետեւեալ 17 համարին մէջ յայտնապէս կ'ըսէ. « Եդ զնոսա Աստուած ի հաստատութեան երկնից, լուսատու լինել յերկիր »: Կամ ուրիշ կերպով պարզեմք խօսքը: Աստուածաշնչին Եբրայեցերէնէն թարգմանուած աշխարհաբար օրինակներուն մէջ այսպէս կ'կարդամք. առաջին համարին մէջ « Ակիզբէն Աստուած երկինքն ու երկիրը սեղծեց » . իսկ այս 16 համարին մէջ՝ « Աստուած երկու մեծ լուսաւորները ըրաւ » . չ'է թէ առաջին համարին պէս՝ սեղծեց. թէ եւ մեր գրաբար թարգմանութեանց մէջ երկուքն ալ արար թարգմանուած են՝ անշուշտ տարբեր առումներով, ըստ որում հոմ բառ է: Այս ըսել է թէ այդ երկնային մարմինները երկրիս բնակչաց համար այն օրուրնէ սկիզբն առին կատարել իրենց երեւութական պաշ-

տօճները. այն « Մեծ լուսաւորը »՝ արեգակը սկսաւ ցորեկուան իշխել, այսինքն՝ կանոնաւոր կերպով ելլելովն ու մտնելովը՝ օրուան սկիզբն ու վերջը աւելի որոշ կերպով ցուցնել, եւ իր լուսոյն և ջերմութեան ազդեցութիւնը երկրիս վրայ տարածել. անոր ջերմութեան աւելնալն ու պակսիլն ալ նշան եղաւ տարւոյն եղանակները որոշելու. իսկ « Պզտիկ լուսաւորը » լուսինը սկսաւ գիշերուան իշխել, ոչ միայն խաւարը մեղմացնելով, այլ և իր պէսպէս լուսնական երեւոյթներովը տարւոյն աւելի մանր բաժանումները՝ ամիսները որոշելու ծառայելով: Այսպէս արեգակը՝ լուսինը և աստեղք իրենց պէս պէս երեւումներովը և շարժումներովը նշան եղան ժամանակին այլ և այլ բաժանումները՝ օր, ամիս, տարի որոշելու:

Այս 16 համարին մէջ թերեւս աչքի զարնէ նաև « Եւ արար Աստուած գերկուս լուսաւորս զվեծավեծս » խօսքը՝ իբր անտեղութիւն կամ ձախող բացատրութիւն նկատմամբ միւս աստեղաց. բայց այդպիսի բան չ'կայ: Գիրքը աս ըսելով՝ արեգակը և լուսինը իրական բաղդատութեան չ'հաներ միւս աստղերուն հետ. ոչ ալ արեգակը և լուսինը՝ միմեանց հետ. չ'ըսեր արեգակը և լուսինը միւս աստղերէն խոշոր են, այլ երկրիս բնակչաց տեսութեան առջեւ այս երկուքին միայն խոշորագոյն երեւնալու առերեւոյթ բաղդատութիւնն է որ ի հանդէս կը բերէ. և այս մասին ալ ճիշդ գտնուելով՝ արեգակը և լուսինը հաւասար մեծութեամբ համաչափ չ'նկարագրեր, այլ աննց ևս խտիր կ'գնէ « Զլուսաւորն մեծ » և « Զլուսաւորն փոք » ըսելով:

Ե. Օր. — Ծննդ. Ա. 20—23, բոլոր ջրային կեն-

դանինները՝ ձկները, և օդային հաւերը՝ թռչունները, և

2. Օրը. — Ծննդ. Ա. 24—27, ցամաքային կենդանիները, սողունները, ընտանի չորքոտանիները և վայրի գազանները երեւցան, և ամենէն վերջն ալ մարդը:

ԱՐԱՐՁՈՒԹԻՒՆ ԳՈՐԾԱՐԱՆԱԻՈՐ ԷԱԿԱՑ

Գրքին մէջ՝ գործարանաւոր էակաց լինելութեան եղանակները բոլոր միւս արարածոց լինելութեան եղանակներէն տարբեր կերպերով կ'նկարագրուին: — Առջի չորս օրերուն մէջ գոյութեան եկող բաները այնպէս մը կ'ստորագրուին, որ՝ թէ՛ և անոնց լինելութեան եղանակին մէջ յայտնապէս կ'տեսնուին Աստուածային կամաց և կարողութեան ներդործիչ ազդեցութիւնք, բայց այն գործողութիւնները իբր նորոգ ստեղծումներ չ'են նկատուիր. այլ արդէն ըստեղծուած բաներու իբր տնօրէնութիւնները, այսինքն՝ անոնց մէջերը կամ վրաները կատարուած փոփոխութիւնները: Զորօրինակ. Առջի օրուան գործը հաւանականօրէն լոյս ստեղծել չ'էր, այլ տիեզերաց միւս մասերուն մէջ արդէն կայ եղած լոյսը բերել կամ թափանցել տալ էր երկրիս երեսը. Երկրորդ օրուանը՝ երկրիս մէջ կայ եղած օդին և ջրոյն իրար-

մէ բաժնուելով երկնից հաստատութեան կազմուիլն էր. Երրորդ օրուանը՝ երկրիս մէջ կայ եղած ջրերուն և ցամաքին իրարմէ զատուիլն էր, և Չորրորդ օրուանն ալ արդէն կայ եղած արեգական՝ լուսնի և աստեղց իբրեւ լուսաւորներ երկնից հաստատութեան մէջ իրենց յատուկ պաշտօնները երկրիս նկատմամբ սկսելին էր: Բայց Հինգերորդ և Վեցերորդ օրերու պատմութեանց մէջ շնչաւորաց սկզբնաւորութիւնք Աստուածային ստեղծագործ կարողութեան մասնաւոր մէկ ներգործութեանը կ'ընծայուին յատկապէս: — Արդարեւ այս տեղ ալ կ'ըսուի թէ Աստուած հրաման ըրաւ որ ջրերը ձկներ հանեն իրենց մէջ, օդին մէջ թռչուններ թռչին, և երկրի վրայ անասուններ շատնան, բայց կ'երեւի թէ այս խօսքերը կ'վերաբերին՝ չ'է թէ անոնց արարչութեան կերպին, այլ անոնց ապրելու՝ շարժելու կամ բնակելու տեղերու և տարրներուն, ըստ որում առաջին անգամ երկնքի և երկրի ի չգոյ՛ արարչութիւնը պատմելու ատեն գործածած « Աբար » ստեղծեց բառը այս տեղ ևս մէջ բերելով շնչաւորաց արարչութեան կերպը՝ եղանակը յայտնի կ'ընէ ու կ'ըսէ. « Եւ Աստուած ստեղծեց մեծամեծ կետերը, և ամեն սողացող շնչաւոր կենդանին՝ որ ջրերը հանեցին անոնց տեսակին պէս; ու ամեն թեւաւոր թռչունը իր տեսակին պէս » և այլն. որով պարզապէս կ'տեսնուի թէ այն շնչաւոր կենդանիները ստեղծագործութեան մասնաւոր ներգործութեամբը ի գոյութիւն եկան:

Նրկրաբանութիւն; Ինապատմութիւն; Կենդանաբանութիւն; և այլն, իբրեւ դրութիւն բան մը չ'են կրնար սահմանել և զրուցել այս մասին. բայց մեծ գիտուններ քանականութեան անյեղլի օրինաց տրա-

մարանութեան հետեւելով կ'համաձայնին Գրքին այս ըսածներուն: Տարուին արձակ համարձակ կ'խոստովանի զայս՝ ըսելով. « Տնկոց և կենդանեաց կեանքը յառաջ եկած է կենդանի սերմերէ, և առաջին կենդանի սերմը գոյացած է նրամանաւ ամենիրմաս առաջին ամենայնի »: — Եւ այսպէս պէտք էր ըլլալ. վասն զի Գիտութիւնք կ'ըսեն թէ՛ անշունչ անզգայ նիւթը՝ հողը՝ գործարանաւորութիւն, շունչ, կեանք, զգայութիւն չ'եք կրնար սալ ինժե՛րիՄէն՝ իր ծնունդներուն. ծնեալը՝ ծնողին կատարելութիւններէն բարձր կատարելութիւն չ'կրնար ունենալ. ծնողը իր ունեցած կատարելութիւնները միայն կրնայ ածանցել իր ծնունդին, չ'ունեցած կատարելութիւնը չը կրնար տալ անոր. հետեւաբար այն զոքմարմանաւոր, զգայուն, գնայուն, կենդանի առարածք Աստուծոյ ըստեղծագործ զօրութեամբ հարկ էր ի գոյութիւն գային:

Մարդուն սկզբնաւորութիւնն ի՞նչպէս եղաւ. — Գիտութիւնք ասոր վրայ ալ բողոքովին կ'ըսեն. տիեզերաց վրայ մարդ էակը գոյութիւն չ'ունեցած ատեն՝ մարդը ուսկի՞ց սերեցաւ կամ գոյացաւ և կենդանավառեցաւ. ասիկայ ոչ մէկ բնական Օրէնք կամ Գիտութիւնք կրնան ի վեր հանել եւ պարզել. բայց մեծ գիտուններ՝ Տարուինի պէս խոստովանած են՝ որ առաջին մարդն ալ հրամանաւ Արարչին ամենայնի գոյացաւ:

Կան՝ գիտունի հովեր առնող յաւակնոտներ, տեսակ մը վայրբան արքեթսուներ, որ կրօնքին ամեն ուսուցածներուն հակասելու մոլեգնութեամբ՝ Գրքին գրուցածէն այլապէս արքեթսուելու կ'երնեն իրենց քմահաճոյից հետեւելով, եւ այլազգ սկզբնաւորու-

թիւններ կ'դնեն մարդուն ալ, անասնոց ալ, շատ այլանդակ և շատ արտառոց ենթադրութիւններով. որոնք Գիտութիւններէն իբրև ճշմարտութիւն ընդունուած սկզբունքներուն ալ ամենեւին կ'հակասին — Ասոնցմէ ոմանք կ'ըսեն՝ թէ օդին, ջրերուն եւ գետնի հողերուն մէջ սկիզբէն անհամար մանրէներ՝ միզոնայներ լինելով նիւթին հիւլէներուն պէս անհամար տեսակներով, անոնցմէ յառաջ եկած են ասունք և անասունք, մարդիկ ալ կենդանիք ալ: Բայց այս կեղտկարծ ենթադրութիւնը սա անպատեհութիւնը ունի՝ որ խնդիրը չ'լուծեր. խնդրոյն բնութիւնը միայն կ'փոխէ: Խնդիրը սա չ'էր թէ՛ ասունք և անասունք անասնիկներէ կրնա՞ն ծնանիլ՝ թէ՛ ոչ. այլ թէ՛ Կեանքը ի՞նչպէս աշխարհի մտաւ: Արդ, եթէ մանրէք եղած են անասնոց սկիզբ՝ կեանք տուող, մանրէք իրենք իսկ անասնիկներ ըլլալով՝ իրենք ուսկից եղան. ուսկի՞ց սկիզբ կեանք առած են. այս խնդիրը անլուծելի մնացած է:

Ասկէց աւելի այլանդակութիւն ըսողներ ալ եղեր են՝ մանաւանդ մարդոց սկզբնաւորութեան մասին:— Լամէթրի կ'ըսէ թէ՛ Երկիրս համապարփակ շուրջատուող ջրերը երբ որ կամաց կամաց քաշուելով ցամաք երկիրը երեւան ելաւ, առաջէն այն ջրերուն մէջ լողացող ձկնները հաւկիթներ ածած ըլլալով՝ ջրերուն քաշուած ատեն անոնք ցամաք երկրին վրայ մնացեր էին, թերեւս աւազներուն մէջ թաղուած, որոց վրայ արեգակն ճառագայթները թուխտի ջերմութեան ներգործութիւնն ընելով՝ այն հաւկիթներէն ելան մարդավառեակներ. ինչպէս կողորդիլոսի հաւկիթները նեղոսի աւազներուն տակ կ'թխտուին և անոնցմէ կ'եղնեն տիտեռնաձագեր. և հաւանականաբար

այն հակիրթները իրենց մէջ ամբարուած ունէին անոնց մանկութիւնը սնուցանելու համար բաւական կաթ: Եթէ Գիրքը այսպէս նկարագրած ըլլար մարդուն ծննդաբանութիւնը. Լամէթրի արդեօք պիտի հաւանէ՞ր անոր; պիտի ընդունէ՞ր զայն իբրև ճշմարտութիւն. ո՞չ ապաքէն իբրև անբնական խայտառակ մասալ մը՝ առասպել մը պիտի մերժէր. և սակայն հիմա ինքը այսպէս կ'վարդապետէ, Գրքին հակառակ խօսելու համար: Թո՛ղ այնպէս ըլլայ, սակայն ինքն ալ բուն խնդիրը չը լուծեր: Մարդը ձկան հակիրթէն ծնաւ նէ՛ այդ ձուկ ըսուած կենդանին ուսկի՞ց ծնաւ՝ կեանք առաւ. կեանքը ի՞նչպէս մտաւ աշխարհք: — Առայժմ թողումք այս խնդիրը Լամէթրիի, որ եթէ կրնայ՝ իր կերպովը լուծէ: մենք նայինք թէ Բնական Գիտութիւնք՝ Բնապատումք եւ Լրքեխօսք կ'ապացուցանե՞ն իր ըսածները, կամ գէթ իբրև հաւանական կ'ընդունի՞ն. Բնական Պատմութիւնը կ'ըսէ՞ թէ՛ Ձ/Ի/Ա/Ծ/Ի նանսնոյ հաւկիթեց ԿԵՆԳ/Ի/Ն/Ա/Ծ/Ի նսուն կամ անասուն կ'ծնանի; Գիտութիւնը կ'ընդունի՞ թէ հաւին հակիրթէն արծիւ՝ որոր, կամ ոչխար՝ առիւծ կ'ծնանի. ի՞նչպէս ուրեմն կենդանածին բանական մարդը ծնանի անբան ձկան կամ ո՛ր և է ձուածին անասնոյ հակիրթէն: Մարդիկ եթէ ձուերէ յառաջ եկան; իրենք ալ ձու պիտի ածէին եւ ձուածին պիտի ըլլային. բայց անոնք ձու չ'են ածեր, եւ կենդանածին են. բնութիւնը կ'ընդունի՞ զայս: Եւ դարձեալ, այդ հակիրթը ո՞րչափ կաթ կրնար պարունակել, և որչա՛փ հարկ էր պարունակել իր մէջ, որ նորածինին մանկութեան գէթ առաջին քանի մը տարիները՝ այսինքն՝ մինչեւ ակունքերուն բուսնելու և քալել սկսելով օրապահիկը ինքնին ճարել, կրնա-

լու ատենը սննդեանը բաւէր. եւ ո՞րպիսի անբնական կամ գերբնական կաթ ըլլալու էր այդ՝ որ անանց տարբադադրուելու՝ աւրուելու՝ այնչափ երկար ատեն դիմանար կ'ենար: — Աս ալ ինչո՞ւ չ'յիշեմք. Անասնոց կենդանեաց ամեն տեսակներուն ճագերն ալ՝ շատ քիչ բացառութեամբ՝ ինքզինքնին քիչ շատ վարել կրնալու վիճակին մէջ ծնանելով և իրենց ծնողաց խնամոց շատ քիչ կարօտ կամ անկարօտ գրտնուելով հանգերձ՝ իրենց ծնողաց խնամոց տակ կ'ծնանին. իսկ մարդոց ծնունդներն որ իրենց մանկութեան ատեն տարիներով ծնողական խնամոց կարօտ կը գտնուին՝ առանց ամենեւին բացառութեան, ի՞նչպէս կրնային ապրիլ և սնանիլ և վարզանալ իրենց կաթնամբար հաւկթակեղեւներուն մէջ անխնամ՝ յորտայս ընկած, ցրտէն և տաքէն՝ սառէ եւ խորչակէ անվնաս !!! :

Անտարակոյս Գիտութիւնք չ'են պատասխանատու Լամէթրիի այս աղճատաբանութեան:

Ըսողներ ալ եղեր են թէ՛ մարդիկ սերեալ են Օրանկութեան կամ Մարդակերպ ըսուած կապիկներէ: Ուրիշներ ալ ըսեր են թէ՛ մարդոց նախնիք կապիկ էին, և բարեշրջումով տակաւ բանավարութեան գալով մարդ եղան: — Բնական Գիտութիւնք կ'ապացուցանե՞ն զայս: Գիտութիւնք կ'ըսե՞ն թէ՛ անասունքն՝ ատուն, անբանքն՝ բանական կ'ծնի, կա՛մ անասունքն՝ ատուն, անբանքն բանական կ'դառնայ: Բնա՛ւ ամենեւին. բնական օրէնք աստանկ բաներ չ'են կրնար դործել. բայց և այնպէս Լայէլի պէս երեւելի Երկրաբանն ալ չ'գիտեմք թէ ի քո՞ւն թէ արթուն՝ համակարծիք գտնուեր է: այս խելառներուն, և՛ թէ և՛ զայթ ի զայթ՝ ըսեր է թէ կրնայ մարդս այս կեր-

պով յառաջ եկած ըլլալ, անշուշտ Գրքին հեղինակութիւնը դերեւելու մարմաջով, վասն զի այլուր (իւր «Հնախօսութիւն մարդոյ» անուն գրքին մէջ Anti-quity of Man. ch. 24) այս ցնորաբանութեան յիմարութիւնը կ'ըսէ և կ'ըսէ. Այսպիսի դիպուած մը « ԱՆԲԱՑԱՏՐԵԼԻ ԳԱՂՏՆԻՔ » է. և « Աս փոփոխութիւնը՝ որով անասունը մարդ եղաւ՝ այնպիսի փոփոխութիւն է որ առջի էակին (անասունին) և ետքի էակին (մարդուն) մէջ տեղ նոյնութեան կապը կ'իսգէ » : Ահա ինչպէս գիտուն մարդիկ ալ (1) Գրքին հեղինակութիւնը դերեւելու եռանդէն մղուած՝ գիտունի երեսով Գիտութիւնները կ'պղծեն. Գիտութեանց և իրենց իսկ դաւանած սկզբանց հակառակ խօսելով : — Գիտութիւնը կ'ըսեն. Այլապիսաւն անասնոց ծնունդք սերնդականութիւննին կ'կորսնցընեն. ինչպէս Նորիք. սարսաւեռ հաւերու տակ թխտուած կամ փռան մէջ տաքցուելով ծնած հաւերու տեսակներ՝ թուխս նըստելու յատկութիւննին կ'կորսնցընեն, նոյնպէս նաեւ իրարու պատուաստեալ սարբեր ծառերու պտուղներ՝ սերմնակորոյս կ'ըլլան. կամ սերմերնին անարգասաւոր կ'դառնան եւ չ'են կրնար բուսնիլ եւ պտուղ բերել : Մա՞րդը ինչպէս սերնդականութիւնը չ'է կորսնցուցեր՝ պահեր է, եթէ երբէք անասնէ սերուած, փոխակերպուած կամ պատուաստուած է :

Երկրաբանութիւնը ո՛ր և է փաստ չ'ընծայեր մար-

---

(1) Սրբ Զարկ Լայէլ՝ նշանաւոր երկրաբան է. բայց յոյժ վաղվարկոտ, ամեն անգամ ամապարսնօք կ'ընդունի անանկ եզրակացութիւններ, որ ետքէն խնամօք քննուելով մերժելի կը գտնուի : Ասոնց մէկ քանի օրինակները ետքերը պիտի տեսնեմք :

դոյս կապկէ կամ ուրիշ անասնէ մը սերելուն կամ փոխակերպուելուն ի նպատ: Թողումք կապկին երեսիվայր քայլելը, բրդոտ մորթով եւ քառասձեռնեան լինելը, մինչդեռ մարդը ուղիղ կանգուն կ'ըայլէ, լեչկմաշկով, երկձեռնեան եւ երկոտանի է, որ այս տարբերութիւնք անմիանալի կերպով կ'հեռացընեն սեռերն իրարմէ: Թո՛ղ ասոնց համար ալ եակաց օտրբերուքիւնք չ'են ըսեն. բայց մեծ գիտուններ աւելի որոշ վճռական տարբերութենէ կ'ձեռնարկեն. Հըքսլէյ եւ Տէյնս կ'հաստատեն թէ Մինչև հիմա գտնուած մարդկային ամենէն հին գանկերը այս դարուս Եւրոպացոց գանկերուն հետ համեմատուելով՝ միջին են մեծութեամբ. « Մինչև ցարդ գտնուած գանկերուն մէջ ամենէն ստորինը՝ կ'ըսէ Հըքսլէյ, չ'կրնար անանկ էակի մը մնացորդ համարուիլ, որ մարդու եւ կապկի մէջ տեղ ըլլայ. » (Dana's Abridged Geology. p. 238): Ամերիկայի Երկրաբաններէն եւ Կենսաբաններէն նշանաւորագոյնը՝ բրոֆ. Տէյնս, կ'ըսէ. « Մարդակապիկն որ իւր կազմուածքին կողմանէ նրմանագոյն է մարդոյ՝ ունի մարդուս ուղեղին հազիւ կիսուն չափ ուղեղ, եւ մարդը մարդակապկին հետ միացընող օղակ մը գտնուած չ'է: Երկրաբանական քննութիւններէն կ'ստրվիմք որ մարդ, կենսական արարածոց գլուխը շատ հեռու եւ անջատեալ կ'մնայ անասնոց մէջ մարդու առաւելագոյն նմաններէն » . (Անդ էջ 262): — Գիրքն ալ ճիշդ ասանկ կ'ըսէ. Բոլոր անասուններուն մէջ մարդուն օգնական ըլլալու համար մէկը չ'գտնուեցաւ. « Իրեմ նման » . (Մենդ. Բ. 20):

Կապիկը բարեօրումով մարդ չ'կրնար ըլլալ, բայց մարդը յոռեօրումով կրնայ կապիկ ըլլալ, կ'ըսէ Գի-

տութիւնը . և քանի՛ որ Օրանկութանկք՝ Մարդա-
կերպք և ամեն տեսակ անասունք սկիզբէն գոյու-
թեան եկեր էին սկզբնական նիւթէն, հողէն , կայ
եղած զօրութեամբ մը , ինչպէս կ'ըսէ Շրջափոխա-
կանը , ինչո՞ւ համար մարդն ալ այդ կայ եղած զօ-
րութեամբ . նախնական նիւթէն՝ հասարակաց մայր հո-
ղէն գոյաւորած չ'ըլլայ , և անբնական՝ բնական օրի-
նաց հակառակ եղանակաւ անասնէ մը փոխարկուելու
ածանցուելու կամ սերելու հարկին տակ գտնուի .
ի՞նչ ապացոյց կայ որ միայն մարդ էակը անասնէ մը
գոյութիւն առնելու կամ անասնէ մը մարդ փոխար-
կուելու անազնուականութեան ճակատագրին տակ
ինկեր է , մինչ բոլոր անասունք իրենց տեսակներուն
մէջ՝ իրենց համասեռ ծնողներէ գոյութեան գալու
ազնուականութեան մենաշնորհիւ օժտուած էին : —
Օ՛ն անդր . շատ այլանդակ է այդ . անասնասեր ազ-
նուականութեան անփառունակ փառասիրութիւնը
տաժողներ կրնան այդ անպատիւ տենջանքն ունե-
նալ (1) . մարդածին մարդը գիտէ յարգել և դնահա-
տել իր գոյութեան վսեմապանծ ծագումը :

Մարդը ի՛նչ եղանակաւ ալ գոյացած ըլլայ՝ ի
սկզբանէ անտի էր մարդ . չ'կրնար ըլլալ որ սկիզբէն
անասուն ծնած եւ ապա ասուն դարձած ըլլայ . բոլոր
Գիտութիւնք կ'հակառակին ասոր . բնութեան օրէնք-
ները իսպառ կ'մերժեն կ'ժխտեն այս կեղակարծ են-
թադրութիւնը , որ միայն Գրքին ըսածներուն հա-
կառակելու համար մէջտեղ նետուած է , և արգա-
բանալու կամ հաւանական երեւելու բնաւ ապացոյց

(1) Ինչպէս մարգարէն ըսած էր . « Մարդ ի պատուի էր եւ
ոչ իմացաւ , հաւասարեցաւ անասնոց անբանից եւ նմանեաց
նոցա » : (Սաղմ. ԻԲ. 13, 21) :

Հունի: Որչը՝ թրթուրը՝ թիթեռնիկ կ'ըլլայ, քանզի բնութիւնը առ այն կ'տանի զայն. բայց օձը արծիւ՝ կամ բոտոտը բազէ չ'ըլլար, բնութեան օրինաց հակառակ է: — Հիները ասանկ ենթադրութիւնները եղջերուախաղ կ'անուանէին. մենք ալ այս տեղ անոնց իմաստութեան հետեւող կ'ըլլամք, եւ աղէկ կ'ընեմք.

Հիմայ Գրքին դառնամք. նայիմք Գի՞րքը ինչ կ'ըսէ մարդուն արարչութեան նկատմամբ. « Եւ ստեղծ Տէր Աստուած զմարդն հող յերկրէ » (Մննդ, Բ. 7): Տէր Աստուած գետնի հողէն ստեղծեց մարդը՝ կ'ըսէ: Բայց այս խօսքէն չ'հասկցուիր թէ ի՞նչ եղանակաւ կերպաւորեցաւ մարդը: Աստուծոյ անմիջական գործողութեամբը, թէ բնական օրինաց ներգործութեան տակ: — Որովհետեւ արարչութեան պատմութեան մէջ մինչեւ մարդուն ստեղծումը տեսանք որ ամեն տեսակ էակներ՝ բոյս, անասուն, եւայլն, բնական օրինաց տակ ներգործուելով ծնունդ առած են, իրանցի պատճառ մը չ'ունիմք ենթադրելու թէ միայն մարդ էակը բնական օրէնքէն վեր՝ այլապէս սկիզբ առած գոյացած ըլլալու է. ընդհակառակն ունիմք զօրաւոր պատճառ՝ Գրքին խորհրդաւոր մէկ ակնարկը՝ հաստատելու թէ մարդն ալ ամեն գործարանաւոր էակաց պէս նոյն օրէնքներով ներգործուեր կազմուեր շինուեր է: — Սաղմոսաց մէջ տեսակ մը նկարագրութիւն կայ մարդոյս կազմաւորութեան մասին, որ շատ ուշադրութեան արժանի է. եւ հաւանօրէն լոյս կ'սփռէ այս խնդրոյս վրայ. « Ո՛չ թաքեալ ոսկր իմ ի քէն՝ զոր արարեր ի ծածուկ, և կար զօրութեան իմոյ ընդ ստորինս երկրի: Զանգործս իմ տեսին աչքք, և ի գիրս քո ամենեքեան գրեցան, ի տուէ մուտրեցան, և ոչ ոք էր որ առաջնորդէր նոցա » . (Սղմ-

ձԼԸ. 15—16): Այս խօսքերը պէտք եղածին չափ բացայայտ չեն արդարև մեր գրաբար Աստուածաշնչին մէջ, որ Եօթանասնից յունարէն թարգմանութենէն թարգմանուած է (1). բայց Աստուածաշնչի Ընկերութեան Երբայական բնադրէն թարգմանել տուած աշխարհաբար թարգմանութեան մէջ բացայայտ են, և խօսքին բուն իմաստը երեւան կ'հանեն. « Իմ գոյութիւնս չ'ծածկուեցաւ քեզմէ, երբ որ գաղտուկ տեղը շինուեցայ, երկրի խորութեանցը մէջ ճարտարութեամբ կազմուեցայ: Քու աչքերդ իմ անկատար կազմուածքս տեսաւ, եւ անդամներուս բոլորը քու Պրքիդ մէջը գրուած էին, երբ անոնցմէ դեռ մէկը չ'կար, և ժամանակին պիտի կազմուէին » (Ողմ. ձԼԹ. 15—16): Աս խօսքերը սա իմաստը կուտան մեզ, որ մենք մեր սկզբնաւորութեան մէջ ներքին զարմանալի կապակցութիւն մ'ունիմք բնութեան նիւթական դրութեան հետ. « Երկրի խորութեան » հետ, ուր « ճարտարութեամբ կազմուեցանք »: Այս « Երկրի խորութեանցը մէջ ճարտարութեամբ կազմուեցայ » խօսքը յայտնի կ'ընէ՝ թէ բոլոր այս պարբերութեան խօսքերը մարդոյս բնական ծննդաբանութեան չ'են նկատեր, այլ անոր նախնական սկզբնա-

(1) Մեր գրաբար եւ աշխարհաբար Սաղմոսաց զխակարգութեանց մէջ տարբերութիւն կայ. Ժ.րդ զխէն մինչև ձԻԷ.րդ զուխը գրաբարնիս որ Եօթանասնից Թարգմանութենէն Թարգմանուած է՝ մէկ զուխ ետ կ'մնայ աշխարհաբարէն, որ Եբրայեցերէնէն Թարգմանուած է, Եօթանասնից Թարգմանութեան մէջ Թ. եւ Ժ. զուխները միացուած ըլլալուն համար. ուստի Սաղմոսներէն վերը յառաջ բերուած վկայութիւնը՝ գրաբարն մէջ ձԼԸ. զուխն է, իսկ աշխարհաբարին մէջ ձԻԹ. զուխը:

ւորութեան, առաջին անգամ գոյակերպուելու եղանակին. ասկից ալ հասկցուածը աս է որ՝ ինչպէս միւս գործարանաւոր էակները՝ տունկերն ու անասունները Աստուծոյ հրամանաւ կազմուեցան երկրի խորութեանցը մէջ, հողէն, և Աստուածային արարչական զօրութենէ ներգործուելով կեանք ստացան, այսպէս մարդն ալ Աստուծոյ հրամանաւ հողէն կազմուեցաւ երկրի խորութեանցը մէջ՝ գաղտուկ տեղը, և Աստուածային արարչագործ զօրութեամբ կեանք ստացաւ :

Քայց մարդս բուսոց եւ կենդանեաց պէս կեանք և զգայութիւն ունենալէ զատ՝ դերազանցապէս գերազանց ուրիշ յատկութիւններ՝ առաւելութիւններ ալ ունի, անո՞նք ուսկից՝ եւ ի՞նչպէս ունեցաւ. բնական ի՞նչ ներգործութեամբ այս հոգածին անբանը՝ բանական, անմիտը՝ մտաւոր, անկամը՝ կամեցող, անասունը՝ ասուն, և անզօրը՝ զօրաւոր եղաւ կամեցածը գործադրելու (թո՛ղ ատիկայ կ'ուզէ Լամէթրիի հաւկթածինը լինի, կ'ուզէ նէ Լայէլի որդեգրած Օրանկութանկասերը լինի), — Բնական Գիտութիւնք բան մը չ'են ըսեր և չ'են կրնար ալ ըսել այս հարցերու մասին, Գրքին ըսածին գէ՛մ ալ չ'են կրնար առարկել, ոչ ալ հերքել զանոնք բնական փաստերով կամ ապացոյցներով, Ուրեմն Գրքին ըսածներուն նայիմք. « Եւ ստեղծ Տէր Աստուած զմարդն հող յերկրէ, և փռեաց յերեսս (Յբբ. յննգունց) նորա շունչ կենդանի, և եղև մարդն յոգի կենդանի » (Մննդ. Բ. 7) : Բնաւ մեկնութեան կարօտութիւն չ'ունի այս խօսքը. ինքնին պարզ՝ բացայայտ է. կ'ըսէ թէ՛ Աստուած իր նորակերտ արարածին վրայ ուղղակի ազդելով իր ստեղծագործ զօրութիւնը, անոր քթին ծակերուն

կենդանութեան շունչ փչեց . որով այն հողակերտ
արարածը եղաւ ան ատեն հոգեւոր, կենդանի, մարդ .
այսինքն՝ այն նիւթեղէն մարմինը որ երկրի խորու-
թեանցը մէջ կազմակերպեցաւ, աննիւթական հոգի
այ առաւ ոգեւորեցաւ իր Արարչէն, և եղաւ հոգիէ
և մարմինէ բաղկացած էակ մը, ես մը, մարդ :

Ահաւասիկ խնդիր մ'ալ, — Հոգի :

Ի՞նչ է հոգին : Հոգին աննիւթ գոյացութիւն է՝
ժտեալ բանականութեամբ . հոգիին յատկութիւնն է
բանականութիւն, որ կ'զգայ, կ'տեսնէ, կ'իմանայ,
կ'ըմբռնէ, կ'դատէ, կ'իմաստասիրէ, կ'խորհի, կ'յիշէ,
կ'երեւակայէ, կ'կամի, և իր կամքը թէ բանիւ ար-
տայայտելու, և թէ գործով իրագործելու կ'զօրէ :
Արդարեւ մարդոյս մէջ Հոգի ըսուած այսպիսի էութիւն
մը գոյութիւն ունի՞ : Գիտութիւնք այս մասին
այ Գրքին ըսածին դէմ չ'են կրնար առարկել գիտա-
կան ապացուցութեամբք, ո՛չ ալ հերքել անոր ըսածը .
և կան շատ մեծ գիտուններ որ մարդուն էութեան
մէջ նիւթին տակ սքողեալ անտեսանելի հոգի՞ն կը
ծեցնեն իր ԳՈՐԾՔԵՐՈՎ :

Որովհետև հոգւոյն գոյութիւնը անյաղթելի հզօր
ապացոյցն է Արարիչ Աստուծոյ հարկաւոր գոյու-
թեան, անցեալ զարու արդիւնքն եղող ան'Աստուած-
ներու կէտ նպատակին եղած էր Աստուծոյ գոյու-
թիւնն ուրանալ կրնալու համար՝ հոգւոյ գոյութիւնն
այ ուրանալ, և ըսին թէ՛ վիրաբուծին դանակը մար-
դոյս մարմինը ծուիկ ծուիկ ալ կտրատէ և անոր մէջ
խուզարկելու ըլլայ նէ՛ հոգիի պէս բանի մը չ'պատա-
հիր անոր մէջ : Իրա՛ւ ալ անանկ է . հոգին նիւթ չ'է
որ մարդուն աչքին կամ ձեռքին տակ իյնայ, անտե-
սանելի, անշօշափելի է ան . բայց դոյն այդ առար-

կութիւնը հակառակը կ'ապացուցանէ, թէ մարդ էակը հոգիէ և մարմինէ բաղկացած է. մարդուն ետը նիւթ չ'է, այլ հոգի՝ մարմնաւոր բնակարանի մէջ: — Ինչէն է որ մարդս մարած վիճակի մէջ եղած ատեն մեռեալ դիակի նման է. այլ եւս անձին գիտակից ենը չ'է այն, և այն վիճակին մէջ ինչ հարուածներ՝ ինչ չարչարանք ալ տրուին անոր մարմնոյն, կտոր կտոր ալ կտրատուի այն՝ արդարեւ բան չ'իմանար, չ'զգար, բայց երբ զգաստ՝ լուրջ՝ արթուն է, բուռն և սոսկալի ցաւեր կ'իմանայ վիրաբուժին դանակին սակ: Մարմինն է այդ զգացող իմացողը, մարմինին բնութեան մէջ է զգայականութիւնն և իմացակա- նութիւնը. նիւթական մարմինն է որ կ'զգայ՝ կ'իմա- նայ՝ կ'խորհի, թէ անոր մէջ թաքուն հոգեղէն իմա- ցական էութիւնը: Նոյն իսկ քունի մէջ եղած ատեն նիւթական մարդը՝ ո՛վ է որ երազներու աշխարհը կ'պտտակի, կ'խորհի, կ'գործէ, ևլն. և արթննալուն ալ կ'յիշէ. նիւթեղէն մարդը՝ որ անկողնոյն մէջ ինկած է անգործ, թէ անոր մէջ արթուն հսկող հո- գին, որ մարմինը կենդանագործելով մարդուն ետը կ'շինէ: — Իրաւ է որ հոգին մարմինին միջոցաւ գործունէութեան մէջ է, բայց մարմինը չ'է այն իւն- ցական ԳՈՐԾԻՉԸ, մտաւորական գործողութիւնները կատարողը:

Բայց «Հոգի չ'կայ» ըսողները ասոր կ'պատասխա- նեն թէ՛ ուղեղն է որ կ'կատարէ այդ մտաւորական գործողութիւնները: — Սակայն մարդս մարած վի- ճակի մէջ գտնուած ատեն՝ ինչպէս գիտենք՝ նիւթա- կան ուղեղը իրմէ փախած՝ պակասած չ'է, գանկին մէջ ամբողջովին կեցած է, բայց և այնպէս ո՛չ կ'զգայ ո՛չ կ'իմանայ իր մարմնոյն տրուած ո՛ր և է հարուած

տանջանք և չարչարանք. վասն զի զգացուժը նիւթ չէ, նիւթեղէն չէ, թէեւ նիւթին միջոցաւ կ'յայտնուի: Նիւթապաշտին աս վարդապետութիւնն ալ սխալ է: Սխալ ամենեւին. ճշմարիտ փրկիսոփայութիւնը բացէ ի բաց կ'ժխտէ այդ նիւթական իմացականութիւնը: Նիւթը աննիւթական արդիւնքներ չը կրնար արտադրել. նիւթեղէն ուղեղը աննիւթական խորհուրդ՝ ուշ՝ երեւակայութիւն, եւայլն, չ'կրնար ծնանիլ: Աշխարհի ամենէն նշանաւոր բնախօսներն ու կենսաբանները, ինչպէս են Լոճէ, Վունդ և Ուրիսի՝ ի Գերմանիա, Պիլ, Գարբենդըր և այլք՝ յԱնգղիա, Բիրս, Տէյնա, Տրէյբըր և այլք՝ յԱմերիկա, ամենքը միաբան կ'ըսեն թէ՛ ուղեղին նիւթական գործողութիւնը որ կ'կատարուի մարդկային՝ մտաց աննիւթական գործողութեանց հետ՝ չ'կրնար բացատրուիլ ո՛ր եւ իցէ քիմիական, ելեքտրական, կամ ուրիշ ֆիզիքական զօրութեամբ: Այսինքն՝ ուղեղին և ջիղերու մէջ ֆիզիքական փոփոխութիւններ ո՛րչափ եւ սերտիւ կապակցեալ ըլլան մտաւորական գործողութեանց հետ, այս ֆիզիքական փոփոխութիւնները չ'են բուն իսկ այն մտաւորական գործողութիւնք որ անոնց հետ ի միասին կ'կատարուին: Այս ուղեղի փոփոխութիւններէն ոմանք կրնան յառաջ գալ ելեքտրականութեամբ, վասն զի ուղեղին մէկ մասը կ'գործէ անդամները շարժման մէջ ղնելու ատեն. զորօրինակ, եթէ կենդանի կամ նոր մեռած շնչաւորի մ'ուղեղին այս ինչ մասերը՝ որ անդամները շարժելու համար կ'գործեն՝ ելեքտրական ազդեցութեան տակ բերուին, մկանտնք կ'կծկին, ձեռքը կը շարժի և աշուրները կամ բերանը կ'բացուին կ'գոցուին: Ուղեղին մէկ ուրիշ մասը կ'գործէ մտաւորական

գործողութեանց ատեն . բայց ո՛չ ելեքտրականութիւն , և ո՛չ ուրիշ ո՛րեւիցէ բնական ծանօթ զօրութիւն կարող է գրգռել ուղեղին այն մասը գործելու՝ ինչպէս կ'գործէ երբ մտաւորական գործողութիւններ կ'կատարուին : Ուղեղին այն մասը շարժող զօրութիւնը Ֆիզիքական չ'է՛ . այն մասին հարկաւոր շարժիչ զօրութիւնն է մտքէն կամ հոգիէն . այսինքն կամքէն . (Տե՛ս ի « Բնութիւն Մեթոտի վրայ գըրուակին » . էջ 73—75. Գուքի ձառերը : Book'e Lectures Second Serie . p. 31—50 . 65—76) . 9 . Դ . Քալանթարեանց ալ կ'ըսէ (տե՛ս ի Բիւզանդիոն՝ 2581 թիւ , 9|22 Մարտ , 1905) « Պերլինի համալսարանի բնախօսութեան նշանաւոր ուսուցչապետ Լնգ . Տիւ-Պուա-Ռէյմոնն անհերքելի փաստերով բազմաթիւ փորձերով ապացուցած է թէ շարժիչ ջիղերն եղեւորական ուժով կ'շարժին : Մագնիսական ուժով է որ զգացումներ յառաջ կուգան զգայուն ջիղերու միջոցաւ , և վերջապէս իմ կողմէ հոգեծին յորջորջուած ուժով մ' է որ երեւան կուգայ գիտակցելու երևոյթը » :— Ուղեղը գործիքն է հոգւոյն՝ որով կ'խորհի նա , ինչպէս աչքը գործիք է հոգւոյն՝ որով կ'տեսնէ նա . Լէն . ճիշդ ինչպէս ակնոցը և դիտակը գործիք են կարճատես աչաց հեռուն տեսնելու . և իրեցն չ'են սեսնողը : Ապա ուրեմն մարդոյս մէջ նիւթական մարմնոց բնութեանէն տարբեր աննիւթ՝ իմացական բնութիւն ունեցող գոյութիւն մը կայ , որ այդ իմացական գործողութիւնները կ'կատարէ մարմինին միջոցաւ , և այդ է հոգին . որոյ պակսելուն՝ մարմինը կ'դիակնանայ : Թէ մարդս հոգիէ եւ մարմինէ բաղկացած է , այսինքն ի մարդն բանական հոգի մը կայ , անժխտելի ապացոյց է առ այդ . նախ մարդկային բարբառը՝

խօսքը, որ միջոց է բանական հոգւոյն իր մէջ խորհած, յղացած, ծնած գաղափարները արտայայտելու, և ուրիշ հոգեւոր էակի հետ գաղափարներ փոխանակելու: Բնութիւնը՝ գործիքը գործին յարմարցուցած է. կամ՝ գործելի գործին յարմար գործիք տուած է գործողին. բանական էակն ալ բանը յայտնելու՝ գաղափարներ փոխանակելու՝ խորհրդակցելու յատկութիւնն ունենալով՝ բնութիւնն անոր գործիք տուած է բարբառը: Ասիկայ միայն ասուցներուն յատուկ է, վասն զի հոգի՝ միտք՝ կամք ունին. իսկ անասունք աս յատկութիւնը չ'ունին. վասն զի հոգի՝ միտք՝ կամք չ'ունին, որ յայտնելու կամ փոխանակելու գործիք ունենան:

Բայց — կ'ըսեն գիտունի երես բռնողներէն ումանք — անասնոց գործքերուն մէջ ալ խորհուրդ՝ իմաստութիւն՝ տրամաբանութիւն կ'երեւի, և սակայն ոչ ոք կ'ըսէ թէ անոնք հոգի ունին: Մեղուք միաբանութեամբ՝ խորհրդով կ'գործեն յոյժ ճարտարարուեստ խորիսիս մը, իբր մէկ կաղապարէ թափուած վեցանկիւնի համաչափ մամեղէն բլիջներով, և անոնց մէջ իբր քանակաչափով կշռուած նոյնաչափ մեղրով: Կապիկը ըստ ամենայնի կուգայ կ'միանայ մարդուն՝ նմանակ գործքերով: Շերամը շատ վարպետութեամբ կ'նիւթէ մետաքսը, և իր բոժոժը անանկ իմաստութեամբ ձուածեւ կ'փեճեկէ սնամէջ՝ որ հաւկիթները ամենեւին անփասս պահպանուին անոր մէջ: Մամուկը յոյժ ճարտարութեամբ կ'ոստայնէ իր վարմը՝ որ փորին ճանճեր որսայ. եւայլն: — Բայց ուղիղ տրամաբանել չ'է այս, և ձեռնարկութիւնը հետեւական չ'է: Անասունը եթէ խորհուրդ՝ իմաստութիւն՝ տրամաբանութիւն կ'գործածէ իր գործերը

գործելու համար, ուրեմն բնութիւնը վրիպած է իր օրինաց և գործոց մէջ. գործքին համար գործիք զլանալով գործողին. ինչո՞ւ լեզու և բարբառ չէ շնորհեր անոր, որ խորհածը նմանույն հաղորդէ, երբ ընկերութեամբ միասին՝ կամ միաբանութեամբ կ'գործէ: Ո՛չ անասունը խորհուրդ՝ իմաստութիւն՝ տրամաբանութիւն չ'ունի. հետևաբար բանական հոգի ալ չ'ունի. և իր գործքերուն մէջ տեսնուած ճարտարութիւնը իրմէն չ'է, մտքէն չ'է. զի միտք չ'ունի. այլ իր Աւարչէն, որ անոր բնութեան մէջ այնպիսի գործելու մեքենական յասկութիւններ տարլացուցեր է: Կապիկը մարդոց նմանելու յատկութիւնն ունի. բայց խորհրդով չ'է որ կ'գործէ զայդ. հետեւանքի՝ արդիւնքի համար չ'գործեր. կ'գործէ անգիտելով հետեւանքը. առակին կապիկը⁽¹⁾ լաւ կ'բացատրէ զայս: Մեղուին գործածին վրայ արդարեւ կ'տեսնուի զարմանալի իմաստութիւն եւ ճարտարութիւն. երկրաչափական ճարտարարուեստ կազմած մ'է իր խորիւսը, զոր խմբովին աշխատելով կ'գործեն միաջանութեամբ, և իւրաքանչիւր իր մասը կ'կատարէ առանց

---

(1) Առակը կ'ըսէ. Կապիկը ՄնդանօՅածիզ զօրաց կրճու-
Յեան հանդիսատես ըլլալով լաւ մը կ'զննէ Սէ անոնք ի'նչպէս
կ'մարքին կ'սրբին ՄնդանօՅին փողը, եւ վառօղով ու ռումբով
լեցնելէն ետքը երկաք գաւազանի մը ծայրը կապուած ջահով
մը կ'բռնկընեն անոր պատրոյզը, եւ վազն ի վազ կ'հեռանան
քովէն: Զօրաց հանգստեան մէկ զաղարին ատենը իր նմանակե-
լու բնական զրգումէն մղուած կ'վազէ ինքն ալ այդ կրճուՅիւնն
ընելու, եւ յետոյ պատրուզին կրակ տալով զինուորաց պէս
բիչ մը վազել հեռանալ կեղծելէն ետքը՝ կ'դառնայ կուգայ կը
կանգնի հրանօՅին բերանը՝ անզուսպ հետաքրքրութենէ մղուե-
լով տեսնելու Սէ ինչպէս անկէ զուրս կ'ելնէ ռումբը, որ իր
զրուխն ալ հետը կ'տանի:

խորհելու անկէ յառաջ գալու արդիւնքը, որ է երկրաչափական կատարեալ համեմատութեամբ շինուած տուն եւ մթերանոց. բայց մեղուն չ'է ատիկայ խորհող հանճարողը. մեղուն չ'է ատոր ծրագիրը պատրաստողը, այլ՝ Արարիչը, որ անոր՝ ինչպէս նաև ամեն տեսակ անասնոց բնութեանց մէջ դրոշմեր է իրենց գործելու յատկութիւնները, վասն որոյ այդ անասնոց տեսակք արարչութեան օրէն մինչեւ ցայսօր իրենց գործելու եղանակին և չափին մէջ դոյզն ինչ փոփոխութիւն՝ բարւոքում կամ յառաջդիմութիւն՝ մտցուցած չ'են՝ խորհելով, իմաստասիրելով, եւ այլն: Ադամին օրով մամուկը ինչդիւրաբեկ թելերով իր ոստայնը կ'լարէր նէ՝ այս օրուանն ալ այն դիւրաբեկ թելերով կ'ոստայնէ, որուն մէջ տկար ճանճերը կ'բռնուին, իսկ զօրեղները կը պատռեն կ'անցնին. գո'նէ շերամին արուեստէն չ'օգտուիր իր թելերը ամրացընելու, որ զօրաւոր ճանճերն ալ իր վարմին մէջ թակարդուին ասկից յայտնի կ'տեսնուի թէ ինքը չ'է իր գործերուն վրայ մտածողը, զանոնք երկնող՝ ծրագրող՝ կարգադրողը: Կատուն ծնած օրէն մուկ բռնելու, ազուէսը՝ հաւ խեղդելու, եւ գայլը՝ ոչխար փողոտելու արուեստին վարժ են. խորհրդով չ'է որ կ'գործեն, ուսման աշակերտուելով չ'է որ կ'սորուին գործել, իրենց յատկութիւնն է այն գործելը. արուեստը մտքերնուն մէջ չ'է, բնութիւններնուն մէջ ունին. չ'է թէ մտածելով, բնական բերմամբ կ'գործեն, մեքենարար կը գործեն առանց տրամաբանութեան. ճիշդ այնպէս՝ ինչպէս մարդուն շինած անշունչ մեքենան կ'գործէ. մարդը ինչ արդիւնք յառաջ բերելու համար զայն յարմարցուցեր է նէ՝ միայն անիկա կ'գործէ, ան-

կէ տարբեր արգասիք չ'կրնար արտադրել, եւ այդ արտադրութիւնը մեքենայէն իրմէն չ'է, իր խորհրդովը՝ հնարագիտութեամբը չ'է. այլ անիկայ շինող վարպետին մտքէն. այսպէս եւ անասունը, բնութիւնը իրեն ինչ մեքենական գործ յատկացուցեր է նէ՛՛ այն կրնայ գործել առանց մտածութեան և առանց կամեցողութեան. խորհուրդ՝ իմաստութիւն՝ կամք չ'ունի. և ոչինչ կրնայ հնարել՝ ճարտարել. ուստի և խորհուրդ՝ գաղափար արտայայտելու գործիքը՝ բարբառ չ'ունի:

Սակայն նորելուկ իմաստասէրներ ասոր կ'պատասխանեն թէ՛՛ անասուններն ալ իբրբու հետ կ'խօսին տեսակ տեսակ ձայներով եւ եղանակներով. ըսել է անոնք ալ գաղափար կ'փոխանակեն: — Շատ յոռի ձեռնարկութիւն է աս ալ, ամենեւին անճշմարտանման: Ասուններուն ալ, անասուններուն ալ ձայն ունենալնուն վրայ միայն հիմնուած ըլլալով, բայց անասնոց ձայնարկութիւնները խօսք չ'են, գաղափար՝ խորհուրդ չ'են յայտներ, այլ կիրք, զգացում միայն. եւ քերականներուն Ձայնարկութիւն կամ Միջարկութիւն անուանած աննշանակ ձայներն են. ինչպէս մարդիկ ալ բարբառէ զատ ունին ձայնարկութիւններ, որոնցմով կիրքերին՝ զգացումնին կ'յայտեն. այդ ձայները իմաստ չ'ունին, մինչդեռ խօսքը մտքի գաղափարը կ'արտայայտէ: Որպէս զի լաւ ևս բացատրուի այս, առնումք, օրինակի համար՝ խուլ = համր մարդը, որ խօսելու կարողութենէ զուրկ ըլլալով կերպով մը անասունի հետ կրնայ բաղգատուիլ. բայց անմիջապէս անհուն տարբերութիւններ կ'տեսնուին անոր եւ ասոր մէջ տեղ: Խուլ = համրը բանականութիւն՝ միտք՝ կամք ունենալուն համար՝ թէ՛՛ եւ

խօսքէ զրկուած է, շուտով ճարը կ'հնարէ, կ'գտնէ միջոցը իր մտքին մէջ երկնած խորհուրդները նշաններով ձեւերով իր նմանւոյն հաղորդելու. մինչև իսկ կրնայ գրոց աշակերտուիլ եւ ըլլալ փիլիսոփոս մը. բայց ո՛չ մէկ անասուն մինչեւ հիմա ջանք ցուցըցած է իր գաղափարը յայտնելու ձայներով կամ նշաններով կամ գրով, միայն գիր ճանչնալ եւ ընթեռնուլ չկրնալ սորվիլը վճռական ասպացոյցն է ասոր:

Անասնոց այդ ձայնարկութիւնք բարբառ չեն ըսինք, կիրքերու արտայայտութիւններ են. անոնք զգացում միայն ունենալով, զգացումնին յայտնելու ձայնարկութիւններ ունին. եւ որովհետեւ բանականութիւն՝ միտք՝ խորհուրդ՝ կամք չ'ունին, բարբառ ալ չ'ունին: Ստոնց արձակած ձայները եթէ բարբառ ըլլային, մինչեւ հիմա ատոնց եղանակաւորումները յոյժ շատ պիտի աճէին, ընդարձակուէին. յետին տրգէտ ազգերը՝ որոց բարբառք առաջին յոյժ աղքատ էին բառերով, ըստ զարգանալ իրենց մտաւոր կարողութեանց՝ հազարաւոր՝ բիւրաւոր բառերով հարստացած են այսօր. բայց անասնոց ձայնարկութիւնք ինչ որ էին Ադամին եւ Նոյին օրերը՝ նոյն են մինչեւ այսօր. ո՛չ մէկ սոյլ՝ ո՛չ մէկ խազ աւելցուած են անոնց վրայ: — Հետեւութիւնը պարզ է: Անասնոց այդ ձայնարկութիւնք բարբառ չ'են: Որովհետեւ բարբառ չ'ունին, ուրեմն գաղափար՝ խորհուրդ չ'ունին. ուրեմն և խորհող հոգի չ'ունին, վասն զի բարբառը հոգւոյն խորհուրդը արտայայտող է: Եւ ըստ այնմ ի մարդն հոգւոյ գոյութեան ասպացոյցն է բարբառը:

Հոգւոյ անմահութիւնն ալ յարակից էական մասն է այս խնդրոյն: Բայց հոգւոյն գոյացութիւնն ըն-

դուռները՝ անոր անմահութիւնն ալ ընդունել է, վասն զի հոգին աննիւթ էութիւն է, նիւթ չ'է որ մասնիկներէ բաղկացած ըլլալով՝ անոնց տարբազադրուակելովը մեռնի: Հոգւոյն անսահման փափաքները, բոլոր կենացը մէջ մինչեւ ետքը միշտ ուսանելու ջանքը եւ ի կատարելութիւն դիմելը, ինչպէս նաև Արարիչ մը ճանչնալու եւ պաշտելու բնական բերումը՝ անտարակոյս յոչընչութիւն դառնալու քայլառութիւններ՝ անկումներ չ'են՝ մարմնոց պէս, որ կ'ծերանան կ'վատին փառութեան կ'դիմեն՝ ի հոգ լուծուելու համար ծնած ըլլալուն. այլ բնածին մղում՝ եռանդ յաւիտենական կենաց. զոր կ'զգայ իր մեջ, որու համար ստեղծուած է: Ասոնք ամենը զօրեղ ապացոյցներ են թէ հոգին անմահ եւ յաւիտենական է (ասոր վրայ ընդարձակօրէն խօսուած է իՔննական Կրօնագիրտ. տպ. Բ. էջ 124—145): Հետեւաբար երբ մարդը կ'մեռնի, մարմինը հողէն առնուած ըլլալով Արարչին վճռովը նորէն ի հող կ'լուծուի, և հետզհետէ նոր նոր կերպարանքներ կ'առնէ, բայց հոգին կ'երթայ Ստեղծողին քովը, մինչեւ որ հասարակաց յարութեան ատեն վերստին իր մարմնոյն հետ միանալով յաւիտենական կենաց մտնէ: Այսպէս կ'ըսէ Գիրքը:

Բայց ըսողներ կան որ Մեռելոց յարութեան վարդապետութիւնը Գիտութեանց հակառակ է: Կան ըսողներ թէ կտորած կուժը կամ գաւաթը վերաչինել անկարելի է. կան ուրիշներ որ կ'ըսեն թէ մարդուս մարմինը ի հող լուծուելուն՝ այնուհետեւ անոր մանրամասնիկները բիւր միլիոն մարմիններու կ'խառնուին, և ինչպէս կարելի է այնուհետեւ այն միլիոնաւոր մարմիններու խառնուող մասնիկները անոնցմէ զատ-

ուին գան ժողովուին մէկտեղ, եւ վերակազմեն այն նիւթական մարմինը, որով և միանան իրենց հոգւոյն հետ. ասկէ զատ, մարգս իր կենաց մէջ շատ անգամ ամբողջովին իր մարմինը փոխած՝ շատ մարմիններ ունեցած է, իր մէջ մանրամասնկաց մէկ կողմանէ ի բաց լուծուելովը, և միւս կողմանէ առած սնունդով նոր մասնիկներ ստանալովը. այս շատ մը մարմիններէն որի՞ն հետ պիտի կրնայ միանալ հոգին, և նորէն նոյն անձը՝ նոյն եսը վերկենցաղել: — Թողումք որ մարմնոց յարութիւնք հրաշալիք են, և երբ ետքէն հրաշից գոյութիւնը եւ կարելիութիւնը ապացուցանեմք, այն ևս ապացուցուած կ'ըլլայ. այս տեղ աս միայն պէտք է ըսել որ մարդոյս մարմնոյն մասնրկանց տարլուծումը ի չիք դարձում չ'ի, յարափոխութիւն է, և թէ՛ և բիւր միլիոնաւոր մարմնոց մէջ մտնեն ելնեն այդ մասնկուէք, ըստ բոլորին անոնց էութիւնը չ'են կազմեր, մասամբ կ'կարկատեն զանոնք, ինչպէս նաև այն մարմինները՝ յորոց տարլուծուելով կ'բաժնուին՝ չ'են եղծաներ. վասն զի անոնց լուծուելուն հետ մէկտեղ միանգամայն ուրիշ մարմիններէ ուրիշ մասնիկներ կուզան կ'լեցընեն անոնց տեղերը և կ'կարկրտեն, և անոնց ամբողջութիւնը չ'եղծանիր ո՛չ ըստ բոլորին և ո՛չ ըստ մասին: Աւ որովհետեւ մարդուն հոգին և մարմինը առընչակից են միմեանց, այսինքն ամեն անձնաւորութեան հոգին իր մարմինին՝ և ո՛չ ո՛ր և է մարմինի. ինչպէս նաև ամեն մարմին իր հոգիին՝ և ո՛չ ո՛ր և է հոգիի. կ'յարնչի՛ կ'վերաբերի՛ կ'պատկանի, ի յարութեան մարմնոց երբ հոգին երեւան կուզայ՝ առընչակից մարմնոյն մանրամասնիկները ո՛ւր՝ ի՛նչ մարմնոց մէջ ալ շարուուած ըլլան, ըստ որու՛մ անոնց ամբողջ էութեան

Թիւնը կազմած չ'են, կուգան կ'ժողովուին անոր մօտ, և միանալով անոնց հետ՝ կ'վերակազմեն նոյն մարդը, (տե՛ս ի ֆինակ-կրօնագ. տպ. Բ. 978—990): Ինչպէս երբ հարիւրաւոր տեսակ փոշիներ իրար խառնուած տեղ մը կեցած ըլլան, մագնիսը կամ մագնիսացեալ երկաթը մօտենայ անոնց՝ այն ամեն տարասեռ փոշիները խառն անոր չ'են կառչիր, այլ իրեն առընչակից եղող երկաթի փոշիները միայն միւս ամեն տեսակ փոշիներէն զատչելով իսկ և իսկ կուգան կ'կաչին անոր և կ'միանան անոր հետ. այսպէս ի հող լուծեալ մարմինք յարուցեալ ի մեռելոց պիտի միանան իրենց հոգւոց հետ, և յաւիտեան պիտի ապրին անմահ կեանքով: — « Քրիստոս յարեալ ի մեռելոց, կ'ըսէ Գիրքը, առաջին պտուղն ննջեցելոց » (Ա. Կորնթ. ԺԵ. 20). այս ամենագոր երաշխաւոր է մեր ևս յարութեան:

Բայց ասոր դէմ ալ առարկութիւններ ունին Գիտութեանց աշակերտներ, թէ ի՞նչպէս հնար է որ այդ յարութեան որդիք յաւիտենական կեանքով ապրին այս հողագնդոյս վրայ, երբ ամենեւին սպառած պիտի ըլլայ հոն կեանքը. երկրագունգս իսպառ պաղած՝ աստղային գիակ մը դարձած ըլլալով: Սակայն Գրքին հարազատ իմաստէն չ'ըղխիր աս առարկութիւնն ալ: Գրքին մէջ ըսուած չ'է թէ այդ յաւիտենական կեանքը սոյն այս հողագնդոյս վրայ պիտի ըլլայ, կամ թէ՛ ուրիշ մոլորակի՞ մը, կամ բուն իսկ արեգակի՞ն վրայ, չ'է նէ նոր հիւլիներէ նորակազմեալ նոր գնդի մը վրայ: — Եթէ Աստուած նախասահմանած է որ այս երկրագնդոյս վրայ ըլլայ երկրիս որդւոց յաւիտենական կեանքը, անտարակոյս իր յաւիտենական խորհուրդն ի գլուխ հանելու համար պիտի հաճի ան ատեն զարմանազործել, վայրկեան մը կասեցընելով կամ տնօրինելով մոլորակային շարժ-

մանց անփոփոխելի շրջանները, և թոյլ տայ մեր մեռեալ երկրագնդին՝ իր ճամբէն սուղ ինչ շեղելով ուրիշ մեռեալ մոլորակներէ մէկի՝ կամ գիսաւորի դէմ ուղղակի զարնուելու . կամ, թերեւս բնութեան մէջ մինչեւ ցարդ դեռ չճանչցուած օրէնքներ մէջ տեղ ելնեն, երբ Թիեզերաց մէջ ընդհանուր մեռելութիւն տեղի ունենայ, և ամբոխում գործեն աստղային մարմնոց ձգողական եւ վանողական զօրութեանց մէջ, կամ բոլորովին տկարացընելով վանողական զօրութիւննին, որով սաստկապէս իրար ձգուելով իրարու վրայ իյնան կամ իրարու ընդհարին սաստկութեամբ, և որովհետեւ իւրաքանչիւրին քանակներու ծանրութիւնը սարսափելի կերպով բազմապատկուած պիտի ըլլայ իրենց յախուռն վազքի աներեւակայելի երագութեանէն, իրենց ընդհարման անհնարին թափէն իւրաքանչիւր ծայր աստիճան սոսկալի ջերմութիւն ընդունելով՝ մէկէն կրակ պիտի դառնան⁽¹⁾. և հրավառ-

(1) Գիտութիւնը կ'ըսեն թէ՛ $Z = \frac{1}{2} + \frac{1}{2}i$ եւ $Z = \frac{1}{2} - \frac{1}{2}i$ աղբիւր են ջերմութեան եւ հրոյ:— Երկաթը երբ որ կռանով կ'ծեծուի՝ կ'տաքնայ եւ եթէ կռանի հարուածները անընդհատ շարունակեն՝ այնպէս սաստիկ կ' տաքնայ, որ կ' կարմրի կրակ կ'դառնայ: Ձին քառասմբակ արշաւելով սալերկներու վրայ՝ պայտերէն կըրակ կ' Թօթափէ: Պողպատը կայծքարի զարնուելով կրակի կայծեր կ' ժայթքէ:— Նոյն արդեանց կ'յանգի եւ Շփումը. Վայրենի Քարայիպը երկու փայտեր իրար շփելով արա՛գ արա՛գ՝ անանկ սաստիկ ջերմութիւն կ'ծնուցանեն անոնց մէջ՝ որ փայտերը կրակ կ'առնեն կ'վառին: Դանակը եւ ուրիշ սրելու գործիքներ յետանի անուոց վրայ շփուելով՝ արագութեամբ՝ կայծերու խուրձեր կ'սորեն:— Աս ըսել է, Հարուածոց եւ Շփմանց սաստկութեանէն չափազանց ջերմութիւն մաղորդուելով այն մարմնոց՝ անոնց մանրամասնիլը կրակ կ'դառնան կ'հալին կ'ցնդին . . . : Աս ըսկզբունքին վրայ ձեռուած է անշուշտ ասացուածքի այն ձեւն այ որով կ'ըսեմք. « Անանկ ապտակ մը տամ որ երեսէն կրակ ելնէ » :

ուելով հալելով լուծուելով պիտի ցնդին գոլորշիա-
նան և վերադառնան իրենց նախաւոր կազային վի-
ճակը. պիտի մանկանան նորէն, և նոր կեանքով պի-
տի սկսին ապրիլ: Աս այսպէս՝ կամ ասոր մօտ (աստ-
ղային) յարութեան նման բան մը քիչ շատ հաւանա-
կան կրնայ համարուիլ: Վասն զի չ'կրնար ենթադ-
րուիլ որ այնչափ բիւր միլիոնաւոր երկնային մար-
մինները այնպէս յաւիտենական կերպով մեռեալ դի-
ակներ մնալու և տիեզերական անարեւ խաւարին աղ-
ջամղին մէջ միայն անօգուտ շրջաններ գործելու
գատապարտուած ըլլան: Ապաքէն գիտուններ կ'ա-
պացուցանեն թէ Ձգողական զօրութիւնը՝ մարմնոց ի-
րենց մէջէն է, իրենցմէ կ'բղխի. իսկ Վանողական
զօրութիւնը՝ մարմնոց իրենց մէջէն չ'է, առնթեալ
կայ մարմիններէն եւ ջերմութենէ կ'ընդունին. ըստ
այս վարդապետութեան՝ որովհետեւ երկնային մար-
միններու ընդհանուր մեռելութեան ժամանակ ամենքն
ալ հաւասարապէս մինչեւ կեդրոններն պաղած՝ ջեր-
մութենէ զուրկ պիտի գտնուին, և ջերմութիւն ո'չ
ուրեք պիտի երեւի, հետեւաբար բոլոր երկնային
մարմինք զուրկ պիտի ըլլան վանողական զօրութենէ,
և միայն ձգողական զօրութեամբ մէկզմէկ քարշելով
ուժգին, և դիմադրող զօրութիւն ինչ չ'գտնուելով մէջ
տեղ՝ իրարու վրայ պիտի իյնան ամենայն ուժգնու-
թեամբ, որով եւ հարկաւորաբար պիտի պատահի վե-
րոյգրեալ երկնային մարմնոց յարութիւնը:

Թերեւս ընդհանուր երկնային մարմնոց համար
այսպիսի վերածնութեան մը կ'ակնարկեն Աւետարանք
աշխարհիս կատարածին համար ըսելով. « Արեգակն
խաւարեացի, եւ լուսին ոչ տացէ գլոյս իւր », ինչ-
պէս և Եսայի կ'ըսէ. Երկնից լուսաւորները և անոնց

համաստեղութիւնները իրենց լոյսը պիտի չ'տան. արեգակը պիտի խաւարի, և լուսինը իր լոյսը պիտի չ'տայ (Ես. ԺԳ. 10). այսինքն՝ ընդհանուր մեռելութիւն պիտի տիրէ ան ատեն երկնային մարմնոց. «Եւ աստեղք յերկնից անկցին եւ զօրութիւնք յերկինս շարժեցին » (Մտթ. ԻԳ. 29). այսինքն՝ ընդհանուր նոր շարժումներ՝ ընդհարումներ տեղի ունենալով բոլոր այն երկնային մեռեալ մարմնոց մէջ՝ կենաց նորոգութիւն պիտի պատճառէ ամենուն. մի եւ նոյն ակնարկութիւնը կ'ընէ և Ղուկաս ի Գործս Առաքելոց՝ (Բ. 19—20) Յովել մարգարէին խօսքովն ըսելով « Եւ տաց նշանս յերկինս ի վեր, և նշանս յերկիր ի խոնարհ, արիւն եւ հուր եւ մերիկ ծխոյ. արեգակն դարձցի ի խաւար, եւ լուսին յարիւն. մինչչեւ եկեալ իցէ օր Տեառն մեծ եւ երեւելի » . (Յովել Բ. 30—31) :

Միլտոն եւս այսօրինակ վերկենցադում մը կ'հանձարէ երկրի համար իր կորուսեալ Դրախտին մէջ, Գիրք Գ. « Լրգեհեալ կիզեսցի աշխարհս, և ի մոխրոյ նորա բուսցին նոր երկինք և նոր երկիր՝ ի բընակութիւն արդարոց » . Ճիշդ ինչպէս Գետրոս առաքեալ իր Կաթողիկեայց երկրորդ թղթին մէջ (Գլ. Գ. 10—13) կ'ըսէ. « Այլ եկեսցէ օր Տեառն իբրեւ զգաղ. յորում երկինք տաքնապաւ անցցեն, և բնութիւնք հրով կիզեալ լուծցին, եւ երկիր՝ եւ որ միանգամ ի նմա գործք գտանիցին. և ի լուծանել այսպէս այսր ամենայնի, ո՞րպիսի ինչ պարտ իցէ ձեզ գտանել. այլ սուրբ և Աստուածապաշտ կարգաւ՝ ական ունել եւ փութալ հասանել գալտեան աւուրն Տեառն. յորում երկինք հրայրեացի լուծանիցին եւ բնութիւնք հրդեհեալ հալիցին: Նորոյ երկրի ըստ ակետեացն հայեցեալ սպասեմք » : Շարականներն ալ կ'կարծեմք

ասոր պէս վերակենցաղում մը կ'յայտենն՝ իբր մեկ-
նութիւն Առաքելոյս խօսքին. « ՆՈՒՌԳԻՒՆ արեւել
եղիքի ի ձայնէ հնչման փողոյն որ գոչէ զկենդանու-
թիւն. ասէ արիք եկն Տէր կենդանեաց և մեռելոց ».
(Շար. Հանգստ. գձ. Տէր յերկնից) — Եթէ իրօք
ասանկ պիտի ըլլայ, ան ատեն տարակոյս չկայ թէ
այն յարութեան որդիք պիտի կրնան սոյն այս երկ-
րագնդոյս վրայ յաւիտենական կեանքը վայելել :
Բայց Գիրքը այսպիսի բան մը որոշակի յայտնած չէ :
Գիրքը կ'ըսէ. Նոր երկինք և նոր երկիր. Նոր Երուսա-
ղէմ. այսինքն՝ իմանալի կայան մը տեղ մըն է՝ այդ
յաւիտենական կենաց բնակավայրը, անգիտելի տեղ
մը, երկինքը, ուր սահմանած է Աստուած իր թագա-
ւորութիւնը՝ յաւիտեան երջանիկ ընելու համար իր
որդիքը (Յայտ. ԻԱ. Ես. կե. 17 : կղ. 22), ուր հրեշ-
տակաց կեանքը պիտի ապրին (Մատ. ԻԲ. 30), որու
նկարագիրը անձառելի է կ'ըսեն Գիրք (Բ. Կորն. ԺԲ.
1-4) : Եւ որովհետեւ Գիրքը ասկէ աւելի չ'յայտնա-
բաներ, ոչ 'ի իրք ո՛չ ալ Գիտութիւնք կ'յորդորեն
զմեզ այս մասին ասկից աւելի յառաջ երթալու :
Կ'խոստովանիմք և պէտք է խոստովանիմք որ յաւի-
տենական կեանք կայ. և թէ Գիտութեանց հակա-
ռակ չ'է այս վարդապետութիւնը : Այս բաւական է :
Որպէս զի Գրքին՝ մարդուն համար զրուցած ամեն
ասացուածոց բուն իմաստից խորը թափանցեմք, և
մարդ էակին բոլոր արարածներէն զերազանց՝ արար-
չութեան գլուխ գործոցն ըլլալուն պէտք եղածին չափ
հասու ըլլամք. հարկ է մարդուն և միւս արարածներուն
արարչութեան պատմութիւնները բազդատութեամբ
քննութենէ անցընեմք, ան ատեն առաջին հայեց-
ուածով տեսածնիս աս պիտի ըլլայ որ ամեն արարածք
ստեղծուեցան Աստուծոյ լոկ հրամայելովք. « Սասց և

եղեն, հրամայեաց և հաստատեցան»: Բայց մարդուն ստեղծագործութեան դալով՝ անոր մեծ կարևորութիւնը ցոյց տալու համար Գիրքը կ'ըսէ թէ Աստուած յատուկ խորհուրդ և որոշում ունեցաւ այդ մասին. «Սւ. ասաց Աստուած. Արասցուք մարդ ըստ պատկերի մերում և ըստ նմանութեան» (Մննդ. Ա. 26):

Ծնգիր մը ևս. — Որ՞ու հետ կ'խօսի Աստուած. որ՞ուն կ'ըսէ «Մեր» պատկերին «Մեր» նմանութեանը պէս: Անտարակոյս հրեշտակներու հետ չ'է որ իբրև հաւասարներու հետ կը խօսի, և անոնց հետ չ'է որ խորհուրդ կ'ընէ, և «Մեր» կ'ըսէ. Արաշակից՝ գործակից անձերու հետ կ'խորհի և կ'ըսէ. «Արասցուք»: — Ոմանք կ'կարծեն թէ այդ յոգնակի խօսուածքի ձևը Աստուծոյ վեհափառութիւնը ցոյց տալու կերպ մ'է, ինչպէս արդի թագաւորք իրենց հրովարտակաց մէջ կ'գործածեն. Մենք հրամայեցինք, մենք ստիճանեցինք, մենք կ'վճռեմք, ևլն. ըսելով: Բայց բոլոր Աստուածաշունչ Գրոց մէջ երեք տեղ միայն յոգնակի ձևով կ'խօսի Աստուած իբրև հաւասարներու հետ. մէկ մը այս տեղ. մէկ մ'ալ մարդուն անկման ատեն, «Ի հա եղև Ադամ իբրև զմի ի մեզ» (Մննդ. Գ. 22). և մէկ մ'ալ աշտարակաշինութեան տեղը. «Եկայի իզցուօ և խառնակեցուօ գլխուս նոցա» ըսելով (Մննդ. ԺԱ. 6) ուրիշ ամեն տեղ առ հասարակ եզակի կ'խօսի. Ես եմ քու Տէր Աստուածդ. Եկու. քեզի Եզիպտոս խրկեմ. Ես կ'հրամայեմ, ևլն. կ'ըսէ: Աս ալ կայ որ Երբ Մովսէս իր Հնգամատենին մէջ աս խօսքերը կ'գրէր (Քրիստոսէ իբր 1491-1451 տարի առաջ), թագաւորաց մէջ յոգնակի ձևով խօսելու սովորութիւնը սկսած չ'էր. շատ ետքի գարեբու ոճ է այդ: Փարաւուն Մովսիսի կ'ըսէր. Ես Եհովան չ'եմ ճանչնար,

և Իսրայէլն ալ չ'եմ թողուր (Ելք. Է. 2) . Երուսաղեմի Ադոնիսեղեկ Թագաւորը հինգ թագաւորներուն կ'զըրէր . ինձի ելէք, և ինձի օգնութիւն ըրէք (Յես. Ժ. 4) Բաղակ թագաւորն ալ Բաղասափն կ'ըսէր . Ադ ի՞նչ ըրիր ինձի . ես քեզ բերի իմ թշնամիներս անհծելու . . . հիմա ինձի հետ ուրիշ տեղ մը եկուր, ու անկէ անհծէ անոնք ինձի համար (Թու. Իգ. 11-13) . եղապէս ձեռով ես, իմ, ինձի կ'ըսեն . ուստի չ'կրնար ենթադրուիլ որ վերի խօսքին մէջ Աստուծոյ յոգնակի ձեռով խօսիլը՝ թագաւորաց այժմու սովորական խօսելու ոճովն է, մինչդեռ այն հին ատենները թագաւորներու մէջ այդ կերպով խօսելու ձևը մտած չ'էր :

Հին մեկնիչներ՝ ինչպէս նաև նորերէն շատերը՝ նկատելով որ Աստուածաշնչին Հայերէն Աստուած թարգմանուած անունը Երրայեցերէն բնագրին մէջ Էլոհիմ բառն է, որ յատուկ Աստուծոյ անունն է և յոգնակի ձև ունի, այսպէս նաև վերի խօսուածքին մէջ «Արասցու՛մ մարդ ըստ պատկերի մերում» խօսքին ձևը յոգնակի է, արարչակից անձերու հետ խորհելու և խօսելու կերպով, ասոնցմէ հետևցընելով Աստուածային Մի էութեան մէջ բազմաւորութիւն մը կ'տեսնեն, և ասոնց հետ մեկտեղ Նոր Կտակարանի մէջ բացայայտուած Հօր և Որդւոյ և Ս . Հոգւոյ վերաբերեալ վարդապետութիւնն ալ նկատի առնելով և իրար մերձեցընելով՝ Երրորդութեան վարդապետութիւնը նախակարուած կ'տեսնեն աս համարին մէջ . իբր ըսել ուզելով թէ Երրորդութեան երբեակ անձինք են որ ընդ միմեանս կ'խորհին և կ'ըսեն . «Արասցուք մարդ ըստ պատկերի մերում և ըստ նմանութեան :

Երրորդութիւն .— Աւստիկ յոյժ ծանր կնճռոտ խնդիր մ'ալ, որու դէմ գիտական և անգիտական շատ մը

առարկութիւններ կ'տեղան: Ո՛րը կ'ըսէ. Գիտութեանց
և խելքի դէմ է Աստուածութեան միեւնոյն էութեան
համար ըսել թէ Մի է, միանգամայն ալ երեք է:
Ո՛րն ալ կ'ըսէ թէ Աստուածութեան մէջ Հայր և Որ-
դի և Հոգի՝ երեք անձինք կան ըսելը Աստուած ըն-
կերներ ունի ըսել է: Որ մէկն ալ կ'ըսէ. Աստուած
Որդի ունի ըսելու համար՝ Աստուած կին ալ ունի ըսել
պէտք է, որովհետև Որդի ծնած ունի, և այլն: Մենք
որովհետև Աստուածաբանութիւն չեմք գրեր կոր, հա
մառօտիւ կ'պատասխանեմք այս ամենուն:—Ս. Գիրք
Երրորդութեան վարդապետութիւնը ուսուցանելով
չ'ըսեր թէ Աստուածութիւնը մեկ՝ միանգամայն երեք է:
Երեւոթիւն է ալ չ'ըսէր, Երրորդութիւն կ'ըսէ, (այս
Երրորդութիւն բառն ալ Ս. Գրքէն չ'է. Վարդապետները
ետքէն յարմարցուցած են այս Վարդապետութեան՝
Ծրբեակ միութիւն ըսելու պէս) նշանակելու համար
երկից անձանց միասնականութիւնը, անբաժանելի մի
էութիւնը՝ որ անհասանելի է մարդկային մտաց: Չ'ը-
սեր ան միեւնոյն ճեսութեամբ «Մի» և «Երեք», այլ
կ'ըսէ. Աստուած մի է էութեամբ՝ բնութեամբ՝ Աստ-
ուածութեամբ, և այլն. բայց այս մի էութեան մէջ
երեք անձինք կան. չ'է թէ երեք էութիւններ, էակ-
ներ գոյակներ կան՝ կ'ըսէ, ասանկ ըսեր նէ արդարև
խելքի դէմ կ'ըլլար. այլ երեք դէմքեր կան կ'ըսէ,
անբաժանելի միութեան մէջ (Ա Յովհ. ե. 7), որ
արդարև խելքէ վեր՝ անհասանելի վարդապետու-
թիւն է, բայց խելքի դէմ չ'է, և կրնամք օրինակա-
մբ փոքր ինչ միտք առնուլ: — Օրինակ կ'առնումք
մարդկային հոգին. ասիկայ ունի իր մի էութեան
մէջ երեք գէմքեր, Բան, Խորհուրդ և Կամք, որ հոգ-
ւոյն մի էութիւնը կ'էացընեն. բայց իրարմէ անջատ
չ'են, և անջատաբար չ'են գործեր. հոգին երեք ան-
ջատ միութիւններու չ'է բաժնուած, և մէն մի անձ-

նուրոյն չ'գործեր. երեք = միութիւնը՝ այսինքն հոգին է որ կ'գործէ, հոգին է որ կ'բանավարէ, հոգին է որ կ'խորհի. հոգին է որ կ'կամի. Բան և Խորհուրդ և Կամք զատ զատ էակներ չ'են՝ պատահաբար իրար մօտեցած, այլ երեքը հոգւոյն մի էութենէն են՝ անբաժան, և էապէս մի են: Այսպէս Աստուծոյ մի էութեան մէջ երեք դիմաբաժանեալ անձինք կան. Հայր և Որդի և Ս. Հոգի, բայց անբաժանելի միութեան մէջ: Այս երեք անձինք ընկերակից չ'են իրարու. այսինքն՝ զատ զատ անհատականութիւններ չ'են. որ պատահաբար իրարու մերձեանան և իրարու ընկերեն. այլ Աստուածային մի էութենէն և ի միում էութեան՝ միութիւն են բնութեամբ, էապէս. այսինքն՝ մի անբաժանելի Աստուածութիւն:— Իսկ թէ՛ Աստուած Որդի ունի ըսելը՝ կին ալ ունի ըսել կ'ըլլայ եղբր, ամենեւին անհետևական եզրակացութիւն է այս. վասն զի Արարչին յաւիտեանական ծնունդը մարդկային ծննդոց պէս ծնունդ չ'է. իրաւ ծնունդ բառով բացատրուած է. բայց արարածական բնական ախտաւոր ծնունդ չ'է. Որդին ծնունդ է ի Հօրէ՛ որպէս բան ի մտաց, կամ լոյս ի լուսոյ Այսպէս կ'թարգմանուի Որդւոյ Աստուածային ծնունդը, որ անհասանելի է ամենեւին մարդկային մտաց: Վասն զի Արարչին էութեան բնութեան հոգեղինութեան վրայ մեզի գաղափար տուող բան մը չ'եմք տեսներ արարածական բնութեան մէջ, որ քիչ շատ հասու լինէինք Անոր. ինչ որ Գրքերը գրուցեր են՝ մեզի այսչափ կ'ուսուցանեն, և ասկից անդին չ'եմք կրնար երթալ. աս ալ Գիտութեանց դէմ չ'է. Գիտութիւններէ վեր՝ շատ վեր՝ շատ բարձր է, Գիտութիւնք կ'խոստովանին թէ Աստուած կայ. աս հերիք է. Սրբորդութեան վարդա-

պետութիւնը Աստուած ուսուցեր է Գրքերով, աս ալ պէտք է ընդունիմք, թէ՛ և չ'կրնամք լիովին ըմբռնել: « Ծածուկքն Տեառն Աստուծոյ մերում, և յայտնիքն մեզ և որդւոց մերոց յաւիտեան »:

Դառնամք արդ տեսնել թէ՛

Ի՞նչ է Աստուծոյ պատկերը եւ նմանութիւնը, որով Աստուած մարդս ստեղծեց: Մարդուն արարչութեան համար վերը յառաջ բերուած Գրքին խօսքը կերպով մը կ'բացատրէ մեզ այս. « Եւ ստեղծ Տէր Աստուած զմարդն հող յերկրէ, և փչեաց յերեսս (յունգունս) նորա օուց կենդանի, և եղև մարդն յոգի կենդանի »: — Աստուած՝ որովհետեւ Հոգի է՝ առանց մարմնոյ, ձեւ և կերպարանք չ'ունի. և մարդը՝ որ հոգէն մարմին շինուեցաւ, ձեւ կերպարանք ունի, ուրեմն այս տեսութեամբ մարդը իր մարմինին բնութեանը մէջ Աստուծոյ պատկերը՝ նմանութիւնը չ'ունի. բայց որովհետեւ Աստուած անոր երեսին՝ քթին ծակերուն կենդանի շունչ փչեց և հոգի տուաւ անոր, ուրեմն անոր հոգիին բնութեանը մէջ է Աստուծոյ պատկերը և նմանութիւնը. այս ըսել է թէ՛. Մարդս Աստուծոյ պէս Բանականութիւն, Կամեցողութիւն և (իր Միտքը՝ Կամքը և Պորհուրդները յայտնելու և իր կամաց որոշումները գործադրելու) Կարողութիւն ունի. կամ համառօտ ըսելով. Մարդս իմացական և բարոյական գործող էակ է:

Կնոջ ստեղծման գալով Գիրքը արարչութեան նոր կերպ կ'արտայայտէ: — Աստուած, կ'ըսէ, Որպէս զի իր նորաստեղծ առաջին մարդը առանձին անօգնական չ'մնայ. անոր կողին ոսկրներէն մին առաւ եւ անկէ շինեց առաջին կինը՝ Եւան (Մենդ. Բ. 20-23): Ասիկայ Աստուծոյ հրաշագործ կարողութեան

արդիւնքն ըլլալով ետքէն երբ որ այս խնդիրը ձեռք առնումք և լուծեմք՝ թէ Կարո՞ղ է Աստուած հրաշագործել, և իրօք հրաշքներ գործա՞ծ է, այս խնդիրն ալ ինքնին լուծուած կ'ըլլայ: Այս տեղ այսչափ միայն կրնայ ըսուիլ, թէ ինչպէս որ բոլոր կարող է իր շինած ամանը այս ձեւէն այն ձեւին փոխել, կիսել, կամ երկու ամանի վերածել. այսպէս Արարչագետն ալ կարող էր հրաշակերտած մարդուն կողին մէկը անկէ զատել տանուլ և զայն ի կին կերպարանել, ցոյց տալու համար ամուսնական կեանքին սերտ միութիւնը. թէ երկու ամուսինք մի մարմին են, և երկոքին՝ միոյ մարմնոյ անդամք են (1): Չայս դիտելով Ս. Հարք կ'ըսեն թէ Աստուած Աղամին գըլխուն ոսկրէն չ'առաւ կինը ստեղծելու համար, որ մարդուն վրայ չ'իշխէ. ոչ ալ ոտքին ոսկրէն, որ անոր նուաստ գերին չ'ըլլայ, այլ՝ կողին ոսկրէն որ անոր իսկական և բարոյական կողակիցը՝ սրտակիցը ըլլայ, ըստ ամենայնի համախոհ համակամ, և երկօքին մէկ մարմինէ նիւթուած ըլլալով՝ իսկապէս մէկ մարմին լինին և ամուսնական լուծին տակ՝ միմեանց բեռն բառնան, զիրեար երջանիկ գործեն, և իրենց նմանեաց ծնող և տածող ըլլան՝ ընտանիք կազմելով:

Ի լրումն արարչութեան պատմութեան՝ յառաջ կ'բերեմք աս ալ որ երկրաբանական հետազոտութիւնք

---

(1) Այս Աղամի կողէն եւայի արարչութեան սրբազան աւանդութիւնը՝ ոչ մինչեւ ի Մովսէս հասած էր՝ Յերեւս եւ զբաւորապէս: Հնդկաց սրբազան մատենից մէջ եւս կ'աւանդուի, ուր կ'ըսուի Յէ՛Մենու Հնդկաց իմաստնոց կ'ուսուցանէ Յէ Առաջին մարդը որ Բրամա աստուածէն ելաւ, ուրիշ էր, եւ չ'կրնայի մինակ ապրիլ՝ բաժնուեցաւ յերկուս. ի Մանու (այր) եւ ի Սատրուպա (կին): (տես ի ՀնուՅ. Հնդ. Յովմ. Մարիկ. Անգլ.):

լիովին կ'հաստատեն՝ ինչպէս որ կ'նկարագրեն Գիրք երեք դաս գործարանաւոր էակաց, տնկոց, անասնոց և մարդկան կարգաւ իրարմէ ետեւ ստեղծուած ըլլալնին:— Որովհետեւ ամենէն առաջ տունկերը ստեղծուեցան, երբ դեռ անասուն և մարդ գոյութիւն չունէին, երկրաբանք երկրի ամենէն խոր խաւերուն մէջ քարացեալ տունկեր (հանքածուխ) միայն կը գտնեն և անոնց մէջ անասնոց և մարդոց ոսկերտի չեն գտներ: Անասունք տունկերէն ետքը ստեղծուած ըլլալնուն համար՝ այն առաջին խոր խաւերէն ետքը կազմուած երկրորդական քիչ խոր խաւերու մէջ կ'գրտնեն անասնոց ոսկերտի, քարացեալ. ասոնց մէջ ալ մարդկային ոսկերտի չեն գտներ բնաւ: Որովհետեւ մարդը ամենէն վերջը ստեղծուեցաւ, մարդկային ոսկերք ամենէն վերին քիչ խոր խաւերու մէջ կ'գրտնուին:

« Եւ հանգեաւ Աստուած յաւուրն եօթներորդի » (Ծննդ. Բ. 1-3). Եօթներորդ օրը ա'լ դադրեցաւ Աստուած արարչագործելէ, ալ ուրիշ արարած չ'ստեղծեց, սրբեց այն օրը, օրհնեց և նուիրագործեց, և Շաբաթ (Հանգիստ) անուանեց, և իր արարչագործ բարութեան յիշատակին համար այն օրը սուրբ պահել՝ գործէ դադրիլ և իր պաշտօնին յատկացնել հրամայեց (Ես. ծգ. 2 ծը. 13): Պատմութիւնը վկայելով որ նախապատմական անյիշատակ ժամանակներէ ի վեր աշխարհիս ամեն կողմերը եկող—գացող ամեն ազգեր և ժողովուրդներ շաբաթը եօթն օրերով կ'համարէին և եօթներորդ օրը նուիրական կ'համարէին, հանգիստ կ'ընէին (ինչպէս այսօր)՝ առանց ամենեւին այս կամ այն մարդկային իշխանութեան սահմանադրութեան, ասով վկայած կ'ըլլայ Գրքին վեցօրեայ արարչու-

Թեան և եօթներորդ աւուր նուիրագործման աւանդութեան. ըստ որում այս սովորութեան կիրառութիւնը առաջին մարդէն սկսուած՝ որդւոց որդի պահուած և աւանդուած էր⁽¹⁾՝ ի յիշատակ արարչութեան Աստուծոյ: Յովսէպոս համառօտիւ կ'հաստատէ զայս ըսելով «Զ'կայ Յունաց կամ որ և է ազգի քաղաք մը յորս ըստ օրինակի Հրէից՝ եօթներորդ օրը շաբաթանալու սովորութիւնը չ'պահուի» (ի վերջն Բ. գլորոց ընդ դէմ Ապպիոնի: Տե՛ս և ի Քննական Կրօնագիտ. տպ. ք. էջ 104-105):

---

(1) Շաբաթու հանգիստը առաջին անգամ ըլլալով Տանաբանայ օրէնքին մէջ հրամայուած կամ սահմանադրուած չ'է. ատիկայ սրարչութեան օրէն սկսեալ շարունակուած էր մինչև ան ատեն, եւ Մովսէս այդ կիրառեալ աւուր հանգստութիւնն էր կ'յիշեցընէր Դ.րդ պատուէրով, որու մէջ չ'ըսեր թէ Եօթներորդ օրը «--բէ Դ-հե», այլ կ'ըսէ. «Թէ-սրբել զօր շաբաթուն» (Ելք ի. 8-11). Հանգստեան օրը սուրբ պահելը յիշ:

ԴՐԱԽՏ ԵՂԵՄԱՅ

Հիմա կուգայ մարդուն առաջին բնակութեան տեղ-
ւոյն և ժամանակին խնդիրը: — Գիտեմք Գրքէն որ
Աստուած մարդը ստեղծելուն՝ առաջին անգամ Եդե-
մական դրախտը բնակեցուց կնոջը հետ. և մեղանչե-
նուն ետքը դրախտէն դուրս ըրաւ, և դրախտին
դիմացը բնակեցուց:— Ո՞ր էր աս Եդեմայ դրախտը,
և նախածնողաց դրախտէն դուրս ելնելուն ի վեր
քանի՛ հազարաւոր տարիներ անցած են:

Գիրքը կ'ըսէ թէ (Ծննդ. բ. գ.) Աստուած արեւել-
քի կողմը Եդեմի մէջ պարտէզ տնկեց, որ Դրախտ
կ'ըսուի, և ամեն տեսակ պտղատու ծառեր բուսցուց
հոն, ինչպէս նաև ազգի ազգի ծաղիկներ. և Ադամն
ու Եւան այն տեղ բնակեցուց, հրամայելով որ այն
պարտեզը մշակելով գրօսնուն և զուարճանան: — Այս
դրախտի տեղւոյն ուր եղած ըլլալուն վրայ ելած
տարածայնութեանց չափ ասարածայնութիւններ ո'չ մէկ
խնդրոյ վրայ երեցած կան՝ Գրոց քննչաց և մեկնչաց
կողմանէ: — Ոմանք դրախտը կ'տանին կ'դնեն Կի-
լիկիոյ կողմերը՝ Ատանայի մէջ. ոմանք ալ Արաբիոյ
կողմերը՝ Մեաիսէի մէջ. «Սեդէմ» և «Ադին» անունները
Ատանա և Մօտինէ անուններուն մերձաւոր՝ նմանա-
ձայն գտնելով. այլք կ'դնեն Պաղեստինի մէջ .
մէկ քանիները Ասորիքի մէջ՝ Լիբանանի կամ Դա-
մասկոսի կողմերը, Յորդանանի բոլոր տեղուանք,
և ուրիշներ՝ ինչպէս Գրատիոս՝ Բաբելոնի մէջ, և Գել-
լարիոս՝ Քաղդէացուց երկրին մէջ, Տիգրիս և Եփրատ

գետնն սկսեալ մինչեւ Հնդկաստան ընդարձակելով անոր տարածութիւնը: Բայց ի վերջէ բազմաթիւ քննիչներ ընդհանուր համաձայնութեամբ միարանած են ըսելու՝ թէ այդ պարտէզը տնկուած էր Եփրատ և Տիգրիս գետերուն բղխած տեղուանք (որոց իրարմէ հեռաւորութիւնը հազիւ 15 մղոնի չափ՝ կամ երեք ժամու ճամբայ է կ'ըսուի) . վասն զի Գրքին մէջ ըսուած է թէ այդ պարտէզը ոռոգելու համար Եղեմէն գետ կ'բղխէր, և չորս ճիւղ ունէր, Փիտն, Գեհոն, Տիգրիս և Եփրատ. հետեւաբար այդ չորս գետերուն մէկտեղ դառնուած վայրը կրնայ եղած ըլլալ Եղեմը:

Առ հասարակ ընդունուած է որ այս գետերուն վերջին երկուքը՝ Եփրատ և Տիգրիս՝ նոյն անուններով կոչուած այժմու Եփրատ և Տիգրիս գետերն են: — Եփրատ՝ որովհետեւ միւս դետերէն շատ աւելի ծանօթ էր Իսրայելացոց՝ իրենց բնակութեան երկրին մօտաւորութեան պատճառաւ, Աստուածաշնչին մէջ անոր լոկ անունը դրուած է. և անոր՝ դիրքին և ընթացքին վրայ բան մը ըսուած չ'է ճանչցընելու համար: Իսկ Տիգրիսի վրայ՝ որ Իսրայէլի բնակութենէն հեռուն կ'իյնար, ծանօթութիւն տրուած է թէ «նա է որ երթայ յանդիման Ասորեստանի» կամ «Ասորեստանի արեւելեան կողմը կ'երթայ» . ճիշդ ինչպէս է Տիգրիսի այժմու ընթացքը:

Բայց երբ խնդիր կ'ըլլայ միւս երկու գետերուն համար, ոմանք կ'ըսեն թէ՝ ըստ որում հիմա այդ անուններով ճանչցուած գետեր չ'կան, ատոնք թերեւս ջրհեղեղի պատճառաւ հետախորոյս եղած են, և կամ երկրիս ընդերքէն ժայթքուած գետնաշարժներ, հրաբուլխներու պայթիւններ, դրոզիւններ և ցնցիւններ՝ որ շատ մեծ փոփոխմունքներ յառաջ բերած են

երկրիս մակերեսին վրայ, այդ գետերուն աղբիւրները սուզեր, գոցեր. կամ ընթացքնին տեղափոխեր են: Իսկ ուրիշներ ուրիշ անուններով երկու գետեր ցոյց կուտան. որոնց ակունք եփրատայ և Տիգրիսի տկանց մօտերն են, և կ'ըսեն թէ ասոնք առաջ Փիտոն և Գեհոն կ'ըսուէին, և ետքէն անուննին փոխուած է. (Տես ի Հնախօս Հայ. Ինճիճեան. հատ. Ա. էջ 251-264): Զիարդ և իցէ, հարկ չկայ այս մասին երկար քննութիւններ բանալ առ տեղեւուս:

ՆԱԽԱԾՆՈՂԱՅ ԳՐԱԽՏԻ ԿԵԱՆՔԷՆ

Այստեղ միջանկեալ խնդիրներ կ'ելնեն Գրքին և Գիտութեանց միջեւ: Գիրքը կ'ըսէ թէ գրախտին մէջ տեղ տնկուած կային «Մառ գիտութեան բարւոյ և չարի» և «Մառ կենաց» ըսուած ծառերը, որոց պտուղներն ուտել արգիլեց Աստուած նախամարդոց, ըսելով որ ուտեն նէ պիտի մեռնին. և օճը՝ որ դաշտի բոլոր գազաններէն խորամանկ էր, Նւայի հետ խօսելով համոզեց զինքը ուտել այն պտուղէն. ըսելով որ ուտեն նէ չ'է թէ պիտի մեռնին, այլ աշուրնին բացուելով բարին ու չարը պիտի գիտնան (Մննդ. Բ. Գ.): Գրքին այս ըսածներուն գէժ կ'ըսուի. Գիտութիւնք չ'են ընդունիր թէ այդպիսի բնական ծառեր կրնան ըլլալ, որ բարոյական ներգործութիւններ ունենան՝ կեանք և գիտութիւն պարզեող.

օճն ալ անբան անասուն լինելով՝ կարելի չ'էր որ մարդկեղէն բարբառով խօսէր Եւայի հետ . և Եւա ինչպէս չ'հիացաւ այս հրէշային կամ հրաշալի իրողութենէն, և մէկէն չ'վաղեց Ադամին քով անոր պատմելու որ անասունը ասուն դարձեր է: — Մտռոց մասին կ'ըսեմք թէ անբնական բան չ'կայ . այդ ծառերը հաւանօրէն բնական հասարակ ծառեր էին , բայց Աստուած նախածնողաց հնազանդութիւնը փորձելու համար անոնց պտուղէն անհրաման ուտելու գործողութեան կցեց բարւոյ և չարի գիտութիւնը , և ինչ և կան մեկնիչներ՝ որ կ'ըսեն թէ այլաբանութիւն մ'է այդ՝ որ նախածնողաց անհրաման ամուսնութիւնը կ'յայտնէ: Իսկ օճին համար թէ ամէն գազաններէն խորամանկ էր և անբան ըլլալով իբրև բանական խօսեցաւ . անոր խորամանկութեան մասին կ'ըսեմք թէ ատիկայ կ'երեւի յայնմ՝ որ մինչդեռ ըլլոր գազանք յախուռն ի կռիւ կ'յարձակին իրենց թշնամեաց վրայ՝ կեանքերնին պահպանելու անփոյթ , օճը թշնամին իրմէ զօրագոյն գտած ատեն մէկէն իր մարմնոյն գալարածոց պարոյրներուն մէջ կ'պարտկէ իր գլուխը՝ յորում է իր կենդանութիւնը , որով կը պահէ իր կեանքը: Այլ մարդկեղէն բարբառով խօսիլը արդարեւ օճին յատկութիւնը չ'է , բայց Եւայի հետ խօսողն ալ անբան օճը չ'էր , այլ անբան օճ կերպարանեալ բանասրկու աստանան , ինչպէս Գիրքը այլուր ըսած է . « Վիշապն մեծ՝ օճն առաջին , որ անուանեալ կոչի Բեեղզեբուղ (բանասրկու) և աստանայ , որ մոլորեցոյց զամենայն տիեզերս երկրի » (Յայտ. ԺԲ. 9 : Ի. 2) : Իսկ ինչո՞ւ Եւա այլ յայլմէ չ'եղաւ այս անասունին ասուն դառնալէն . վասն զի Եւա չ'էր գիտեր օճին ասուն կամ անասուն լինելը ,

և անփորձ էր այդ մասին . միայն Աղամ կ'ճանչնար բոլոր անասունները և անոնց յատկութիւնները գիտէր . անոր համար օձն այ Աղամին զիմացը չեղաւ փորձի , այլ անկէ մէկուտի՝ Նայի գէմն ելաւ և յաջողեցաւ . որով նախածնողը արտաքուսեցան Եդեմայ գրախտէն :

Հ Ն Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Մ Ա Ր Դ Ո Յ

Այլ պէտք է այս սեղ թողուլ Եդեմի դրախտավայրը , ուր շատ քիչ բնակեցան նախածնողը . և շուտ մը դուրս ինկան անկէ՝ պատուիրանազանցութեամբ , և բնակեցան այնուհետձ գրախտին զիմացը , ինչպէս կ'ըլէ Կիրքը . բայց ե՞րբ եղաւ տսիկայ , կամ մեր նախածնողաց սկզբնաւորութեան թուականը երբէ՞ն կը սկսի , որչափ կ'հիննայ . այսինքն՝ եթէ Աղամ ու Եւա մինչեւ հիմայ ապրէին՝ քսնի՞ տարեկան եղած պիտի ըլլային :

Ս . Գիրք թուական մը ցոյց տուած չ'են նախամարդոց ստեղծման , ինչպէս նաեւ անոնց Եդեմի մէջ որչափ ատեն ապրելուն : Մեկնիչնե'րը միայն թուական մը հաներ են Գրքին պատմական շրջանը մտնելու սկիզբէն . այսինքն նախածնողաց առաջին զաւակաց կայէնի և Աբէլի ծնունդը իբրեւ միութիւն առնելով , որմէ մինչեւ ի Քրիստոս 400է տարի կը հաշուըուի՝ ըստ Եբրայական բնագրին Աստուածա-

չնչին ⁽¹⁾, իսկ ըստ Եօթանասնից Թարգմանութեան՝ 5508 տարի ⁽²⁾ : Պատհարանք և ժամանակագիրք եւս առհասարակ ընդունած են այս Թուականութիւնը՝ իբրեւ հաստատուն խարտիս և հիմն տիեզերական պատմութեան :

Բայց այստեղ առարկութիւններ կ'ելնեն մեր դիմաց, որ Գրքէն քաղուած այս ամեն հաշիւները տակն ու վրայ ընելու նպատակն ունին : — Կ'ըսուի թէ անասնոց կենդանեաց շատ կմախքներ և ոսկերոտիք դտնուած են երկրի ընդերաց խորագոյն խաւերէն, որոց վրայ երկրաբանութիւնը լուրջ քննութիւններ կատարելով ստուգած է թէ այն կենդանիք առ նըուազն 15-20 հազար՝ կամ աւելի բիւրաւոր տարիներ առաջ տարբեր և մեներ են երկրագնդիս վրայ, մինչդեռ Գրքին հաշիւները քննելով երկրիս թուականը 6000 կամ ըստ Եօթանասնից 7500 տարին չը հասնիր : Բայց այս առարկութիւնը Գրքին բուն իմաստը չ'ըմբռնելէն սխալ հասկացողութենէ յառաջ եկած է, ասոր մէջ Գրքին հակասող կէտ չ'կայ : — Ըսինք արդէն թէ Գրքէն քաղուած Թուականը աշ-

---

(1) Բայց հիմա ընդհանրապէս ընդունուած է քննիչներէ որ Քրիստոսի ծնունդը պէտք է դնել իրին ծննդեան ընծայուած սովորական Թուականէն չորս տարի առաջ, որով աշխարհի Թուականութիւնը մինչեւ ի Քրիստոս՝ 4000 տարի կ'հաշուուի :

(2) Այս 1504 տարիներու տարբերութիւնը Եօթանասնից Թարգմանութեան մէջ նահապետաց կենաց շրջանները երթայականէն տարբեր՝ երկար եւ կարճ դրուած ըլլալէն է, երթայական ընագրին նշանակած տարիքներուն Թարգմանաց կողմէ տարբեր իմացուելէն՝ ինչպէս նաեւ ծնագիր օրինակողաց սխալներէն յառաջ եկած ըլլալու են, ինչպէս կ'կարծուի ընդհանրապէս :

խարհի յոչընչէ արարչութեան թուականը չ'է, ո՛չ ալ մարդոյս ստեղծման. այլ նախածնողաց աշխարհի վրայ դրախտէն դուրս բնակութիւն հաստատելնուն թուականն է, և որովհետեւ վերը վեցօրեայ արարչութեան պատմութեան մէջ աս ալ հաստատուած ցուցուած է թէ այն արարչութեան վեց օրերը աստուարաշխական օրեր չ'էին, այլ յոյժ երկար համաչափ ընդարձակ ժամանակամիջոցներ, թերեւս բիւրաւոր կամ հարիւր հազարաւոր տարիներ էին. հետեւաբար այն վեցերորդ օրն ալ՝ յորում ցամաքային անասունք ստեղծուեցան, այնչափ շատ բիւրաւոր տարիներ ըլլալուն, մարդը դեռ չ'ստեղծուած՝ շատ անասուններ ծներ ապրեր մեռեր էին՝ հարիւրաւոր հազարաւոր պորտերով. և այդ բնական մահուամբ մեռած անասնոց կաշիացեալ մորթերէն էր որ Աստուած նախածընողաց մաշկեղէն հազուստները շինեց՝ դրախտէն դուրս վռնտած ատեն. ահա այդ վեցերորդ օրուան շատ մը բիւրաւոր տարիներու ընթացոց մէջ մեռած անասնոց մնացորդներն են այդ արքեթոսական ոսկերտիք, որ երկրի խորագոյն խաւերուն մէջ քարացեր են. և այդ՝ ինչպէս կ'երևի՝ Գրքէն ելած թուականութեան դէմ չ'է:

Այլ կան ուրիշ առարկութիւններ ալ որոշիչ նշաններով, որ մարդուն սկզբնաւորութեան թուականը տարապայման կ'հինցնեն. և ասիկայ հարկաւ կ'հակառակի Գրքին:

— Ունեք մէջ կ'նետեն երկրիս խորերէն հանուած մարդկային քարացեալ ոսկրներ՝ խառն այնպիսի անասնոց ոսկրներու հետ, որոց տեսակները շատ հին ատեններ՝ թերևս բիւրաւոր տարիներ առաջ այն հինօրեայ անասնոց հետ ծներ՝ ապրեր և

մեռեր են : Ոմանք ալ ցոյց կուտան մարդկային ձեռադարձներ՝ նոյնպիսի պայմաններու տակ, և կ'հետեւնեն ասիէ թէ՛ մարդուն գոյաւորութեան հետ թիւնը 100.000 տարին կ'անցնի, ուրիշներ 200,000 տարի կ'ըսեն . իսկ Հեքէլ նիւթապաշտ փիրիստիան անհաշուելի հնութիւն կուտայ մարդկութեան : Մենք ասոնց ի պատասխանի՝ միայն սա իրողութիւնը յառաջ կ'ըբերեմք թէ՛ մինչեւ հիմա երկրի խորեքէն հանուած մարդկային ոսկերօթիէն բնաւ մեկուն վրայ գոհացուցիչ ապացուցութեամբ հաստատուած չ'է քէ անիկայ Աստուածաւնչէն քաղուած թուականէն աւելի հնութիւն ունի . հետեւաբար, կեդակարժ՝ սուս կամ օխայ եմքադրութիւններ են այդ հաշիւները, և ամենեւին անգօր :

Եւ ահա ժամանակակից գիտունի մը «Քինուութիւն մեթոտի վրայ գրքուկին» ըսուած տետրակին մէջ զըրած հետեւեալ պատասխանն ալ յառաջ կ'ըբերեմք նոյն առարկութեանց դէմ : «Երկրաբանութեան ուսումն երեւան հանած է շատ իրողութիւններ որ ստոյգ են և մեծապէս հրահանգիչ նկատմամբ այս աշխարհի և անոր բնակչաց անցելոյն . բայց երկրաբանից շատ կարծիքներ դեռ հեռի են իրարու հետ համաձայնելէ և հաստատութիւն գտնելէ : Այն ենթադրութիւնները շարունակ մեծամեծ փոփոխութիւններ կ'կրեն . . . : Երեւելի երկրաբանք շատ անդամ իրարմէ կ'սարբերին երբ իրողութիւններ կ'բացատրեն : Ոմանք՝ ինչպէս են Լայէլ, Լըպոդ, Լայլն, երկրաբանական իրողութեանց ոմանց մասին կ'ընդունին այնպիսի տեսութիւն մը որ կ'առաջնորդէ զանոնք կարծելու թէ մարդկային ազգը շատ հին է աշխարհի վրայ, բայց նոյնչափ նշանաւոր ուրիշ երկրաբաններ նոյն իրո-

դութեանց կ'նային տարբեր աչօք, և այնպիսի հետեութիւն չ'են հաներ: Կան կարգ մը գիտուն մարդիկ որ սերտիւ կ'յարին ո'րեւիցէ բանի զոր կրնան իբրև առարկութիւն գոյծածել ո'ր և իցէ վարդապետութեան դէմ զոր կ'կարծեն թէ կ'սորվեցնէ Սուրբ Գիրքը: Նախ կ'պնդեն թէ Սուրբ Գիրք կ'սորվեցնէ այն ինչ վարդապետութիւնը, որ աւելի խնամով քննութեամբ կ'տեսնուի թէ ոչ այլ ինչ է եթէ ոչ Սուրբ Գրոց արուած սխալ մեկնութիւն մը, եւ ապա, ինչպէս եղած է Տենդերայի զողիակոսի (1)

(1) Սոյն խնդրոյն բացատրութիւնն ալ նոյն հեղինակէն քաղելով կ'ծանօթագրեմք հոս: Ժամանակ մը անհաւատը շատ պարծեցան սա կարծեցեալ զիտիւ Քէ Տենդերայի զողիակոսի ծագումը առնուազն 15,000 տարուան հնուձիւն ունէր: Վոյնէյ բսեր էր աս, եւ Գարուստ Կոստանդեան Վոյնէյն առնելով իր Մեձոտին մէջ ասիկայ հետեութիւն կ'իմանէ ասկէ Քէ եզիպտացոյ միտքը Յոյներէն զարհրով առաջ մշակուած ըլլալով անոնք գտած էին առաջին անգամ զողիակոսը եզիպտոսի մէջ այնչափ տարինե՛ր առաջ: Բայց Շամբոլիոն՝ բուն իսկ այդ եզիպտ սկան զողիակոսի արժանագրութեանն յուցցցած էր շատո՛նց Քէ ասիկայ Օգոստոս կայսեր ատենէն աւելի հին չ'էր (տես անոր մանրամասն տեղեկութիւնները Պրոճէսի և Շնուձիւն եւ միուձիւն մարդկային ազգի) կոչուած գրին մէջ, էջ 61-65): Նոյն գրքին մէջ կան նաեւ էջ 65-68, եզիպտական հնութեանց հմուտ և ղեռ կենդանի Մ. Պրուդէն, Լոնտոնի երեւելի աստեղագէտ Էլլիսէն, եւ Բարիզի երեւելի աստղագէտ Պիոյէն ապացոյցներ Քէ եզիպտական այն չորս տախտակներն որոց վրայ հինգ մուրաբկաց տեղերը նշանակուած են զողիակոսի նշաններուն մէջ՝ Քրիստոնէական Քուականին 105-114 տարիներուն կ'վերաբերին: Պրոճէս ևս՝ Գաղղիական Ակադեմիայի անդամ Մ. Լադրոնի (*Latronne, Recueils des inscriptions Greques et Latines de l'Egypte, Paris, 1842*) գործէն սա հետեւեալը կ'բարդէ. «Այսպէս ցուցուեցաւ Քէ Բուր գողիակոսի նշանները որ կան յեզիպտոս, կ'գտնուին միայն յունական եւ հռովմէական ժամանակաց յիշատակարաններու վրայ, եւ ա-

դէպքին մէջ, իբրև գիտնական գիւտ կ'ընդունին ինչ որ յետոյ փորձով կ'հասկցուի թէ երեւակայութիւն միայն է:

«Քանի մը տարի առաջ մարդկային կմախք մը գտնուեցաւ Կուատալուբա կղզին՝ խեցիներէ բաղկացեալ կրաքարի մը մէջ: Նախ ըսուեցաւ թէ այն կմախքըն անհուն հնութիւն ունէր բայց յետոյ ապացուցուեցաւ թէ այն կմախքն էր Հնդիկ Գարիպի մը որ իբր 200 տարի առաջ սպաննուեր էր պատերազմի ատեն: Այն կմախքը փոխանակ ապացուցանելու թէ բիւրաւոր տարիներ առաջ մարդ կար երկրի վրայ, ցըցուց թէ ի՛նչ արագութեամբ կրաքար կ'կազմուի խեցիներէ՝ այս ինչ պարադաներու տակ:—Այլ և այլ տեղեր մասութներու, մասթոտոններու, և հիմա տեսակը ջնջուած ուրիշ անասուններու ոսկերաց հետ մէկտեղ մարդու ոսկրներ գտնուելը կ'ցուցնէ միայն թէ այն անասունք կ'ապրէին շատ ետքը քան որչափ կ'կարծուէր առաջ (1): Այս դարուս սկիզբը մազոտ փղի մարմինը գտնուեցաւ Արջային ովկիանոսին ե-

նոց հետքն անգամ չ'տեսնուի քարաւոններուն ժամանակներէ մնացած յիշատակարաններու, այսինքն՝ մեհիաններու, շիրիմներու եւ մումիաներու վրայ, եւ ասկէ կ'հետեւի Քէ զողիակոն եգիպտոսի մէջ ծագում առած չ'է, ինչպէս կ'խորհուէր ընդհանրապէս ըստ կարծեաց Տիւրիւիի. այլ անձանօձ էր եգիպտոսի մէջ մինչեւ այն երկիրն անցաւ Յունաց ձեռքը:

(1) Սոն կարծեաց համամիտ կ'երեւի եւ համբաւաւոր գիտնականն Ժիւլ Վեռն՝ իր գիտական վիպաց մէջ, յորս այնպիսի նկարագիրներ կուտայ որ կ'ցուցնեն Քէ անասնոց շատ տեսակներ՝ որոնք արդէն շատոնց չըբացած անհետացած համարուած են բնաբաններէն եւ երկրաբաններէն, դեռ եւս կ'ապրին անմարդի կամ ընդ երկրեայ խորոց մէջ:

զերքը Սիպերիոյ մէջ գետի մը ափը՝ սառած. և երբ մարմինը սառէն հանուեցաւ, շուները կերան ղայն : Աս իրողութիւն կ'ցուցնէ թէ այն կենդանին կ'ապրէր շատ ետքը քան որչափ կ'կարծուէր. և թէ Սիպերիոյ մէջ կլիմայի մեծ փոփոխութիւն եղած է :
. . . Թող ոչ ոք խռովի կարծեցեալ հակասութեամբ որ կ'ըսուի թէ կայ գիտութեան և Ս. Գրոց մէջ նրկատմամբ պատմութեան մարդոյն . քանզի հակասութիւնը կը վերնայ եթէ Ս. Գիրք ուզիդ մեկնուի և գիտութիւնը հասնի ստուգութեան» :

Ահա՛ ուրիշ օրինակներ ալ, որոց մէջ փաստեր ճախողակի յառաջ կ'ըբրուին մարդոյս հնութիւնը ապացուցանելու համար, բայց կ'ցուցընեն և ոչինչ . ինչպէս կ'մատնանչէ վերոյիշեալ գիտուն հեղինակը : — Գաղղիոյ Սոմ (Somme) գետին հովտին մէջ քանի մը ստորերկրեայ տեղեր գայլախագէ գործիներ գտնուած են : Ասկէ Լայէլ և ուրիշ երկրաբաններ մէկէն հետեցուցին՝ առանց երկրայութեան՝ թէ բիւրաւոր տարիներ առաջ մարդիկ կ'ապրէին այն տեղերը : Բայց վերջին խուզարկութիւններով շատ փաստեր գտնուած են, որոց նայելով շատ երկրաբաններ հիմա միաբան կ'հերքեն վերոյիշեալ երկրաբանից կարծիքը : Լոնտոն Թայմզ լրագրին 1879 Օգոստ. 20-ի շաբաթական թերթին մէջ չըքսլէյի մէկ ճառը կայ՝ զոր խօսած է Բրիտանական ընկերութեան ժողովին մէջ՝ վասն յառաջագիմութեան գիտութեան, և կ'ըսէ. «Կարելի չ'է գոհացուցիչ կերպով լուծել սա խնդիրը թէ ճշդիւ ո'րչափ ժամանակ ընծայելի է Սոմ գետի հովտին մէջ գտնուած հին մնացորդներուն : Բաց ի գիտուններէ քիչ անձինք տեղեակ են թէ Եւրոպայի Հիւսիսային կողմը

մեծ փոփոխութիւններ եղած են անցեալ 500 տարուան մէջ: Իսլանտի հրաբուլդիք միշտ բորբոքման մէջ եղած են. լավայի մեծ հեղեղներ վազած են, և ծովեզերքի մակերևոյթը մեծապէս փոխուած է: Կրնայ ըլլալ որ նոյնպիսի պատճառներ ահագին փոփոխութիւններ յառաջ բերած են Սոմի հովտին մէջ. ուստի ճիշտ և բանաւոր չէ հովտին երևոյթներէն հետեցընել ժամանակի հնութիւն»:

Լայէլ Ապպէվիլի և Ամիանի մէջ գտնուած գայլախաղեայ գործիներուն ալ մեծ կարեւորութիւն տուաւ, կարծելով որ անոնք մարդուս շատ հին ըլլալը կ'ապացուցանեն: Բայց Գաղղիացի երկրաբաններու և ուրիշ գիտուններու ժողովի մը մէջ՝ որ յատկապէս գումարուած էր այդ մարդկային մնացորդները քննելու համար, էլի տը Պոմոն՝ այն գիտնոց նշանաւորագոյնը՝ յայտնեց թէ երկրաբանական համոզիչ փաստեր կան որ երկրի այն խաւերը՝ ուր գտնուեցան յիշեալ մնացորդք, արտաքոյ կարգի տաստիկ անձրևներէ կազմուած էին ոչ շատ հին ատեն: Ուրիշ նշանաւոր երկրաբաններ համամիտ են իրեն այս մասին:

Գարձեալ Լայէլ կ'պաշտպանէր մարդուն շատ հին ըլլալուն վերաբերեալ այն հաշիւները՝ զորս կ'ընէին քանի մը գիտուններ՝ փաստ բռնելով այրած աղիւսի կտորներ և խեցեղէն անօթներ՝ որ գտած էին Նեղոսի տղմին մէջ՝ 60-70 ոտք խոր փորելով: Ասոնց հաշիւներուն նայելով այն նիւթերը այնտեղ ձգուած ըլլալու էին 12-30 հազար տարի առաջ: Բայց ասանկ հաշիւ ընողները երեք բան հաշուի առնուլ կը մոռնային: Ա. թէ՛ այն բաներէն ոմանք կրնային խոր ջրհորներու մէջ ինկած ըլլալ. Բ. թէ՛ նաև քիչ

ծանր բաներ՝ մուրճեր, Լայլն, կընային նեղոսի յոյժ կակուղ տղմին մէջ իյնալով շատ խորերը իջնել. և Ք. թէ՛ պատմութիւնը յատկապէս կ'վկայէ որ կրակի մէջ աղիւս եփելու կամ թրծելու արուեստը շատ հազարաւոր սարի՛ւսու հնութիւնը չ'ունի. համեմատութեամբ շատ ետքի ատենի գիւտ է. և Աստուածաշնչին մէջն ալ առաջին անգամ ջրհեղեղէն ետքերը՝ Բաբելոնի աշտարակաշինութեան ատենը անոնց գործածութիւնը յիշատակուած է (Մննդ. Ժա. 3), իբր 1757-60 տարի առաջ Քրիստոսէ :

Որովհետեւ 11. Գիրք բացորոշ թուական ցոյց տուած չ'են մարդոյս հնութեան, և մեկնիչներուն անկէ քաղած թուականութիւնն ալ քիչ շատ երկրայական է՝ Եբրայական բնագրին, Սամարացոց օրինակին և Եօթնասնից թարգմանութեան տարբեր թուականներուն պատճառաւ, աս ընդհանուր անստուգութեան մէջ իբրև հաւանականագոյն ընդունուած է Եբր. բնագրին հաշիւը. Քրիստոսէ 400է տարի առաջ, զոր պատմաբանք իբր հիմն ընդհանուր պատմութեան ընդունած են, և է ի գործածութեան! Ասկէ աւելի երկար թուականութիւնը Եօթնասնիցն է, որ ընդհանուր պատմաբաններէն ընդունուած չ'է, ընդհակառակն՝ աւելի կարճն ալ կայ. Եբրայեցոց ետքէն հնարած արարչութեան թուականութիւնը, ոչ մինչև ի Քրիստոս 3760 տարի կ'թուէ (1) : — Արդ՝ որովհետեւ մինչև հիմա կարելի եղած չ'է համոզիչ փաստիւք ապացու-

(1) Եբրայական այս տարբեր թուականին վրայ զիտողութեամբ ընդունել կան իրաւամբ, թէ Հրէայք ասով արարչութեան եւ Քրիստոսի ծննդեան մէջ տեղի միջոցը 244 տարի կարճըցուցած են, ցուցնելու համար թէ Քրիստոսի ծնած ատենը Մեսիայի զարտեան համար սահմանեալ ժամանակը դեռ լրացած չ'էր :

ցանել մարդուն հնութիւնը քան որչափ Ս. Գրքէն ելած այս վերոյիշեալ հաշիւներով ցուցուած է, յայտնի կ'ըլլայ թէ Գիրք և գիտութիւնք այս մասին ևս տարածայն չ'են, զոր կ'հաստատեն ողջամիտ գիտունք: Թող այդ գիտունք լուծեն մարդկային ազգի հնութեան խնդիրը՝ որչափ կ'ներեն հետազօտութիւնք. Գրքերը աղ հետազօտութեանց դէմ չ'են. Ս. Գիրք տրուած չ'են մարդոց ժամանակագրութիւն կամ բնական գիտութիւն սորվեցընելու համար. Գրքին յայտնութիւնը չ'եղծանիր պատմութեան կամ բնական գիտութեան ստոյգ հետազօտութիւններով:

ՅԱԼԹԱՆԴԱՄՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԵՐԿԱՐԱԿԵՑՈՒԹԻՒՆ ՆԱԽԱՄԱՐԴՈՑ

Մովսիսի Հնգամատենին դէմ առարկող կ'գտնուին անանկներ, ալ որ ամեն բան՝ հիմակուան եղածներու հանգամանքներով բաղդատելով՝ ընդունելու կամ մերժելու սկզբունքն ունին: Ասոնք կ'ըսեն թէ՛ Գըրքին նախամարդոց ընծայած տարապայման յաղթանդամութիւնը և հազարաւոր ամաց երկարակեցութիւնը անհաւատալի է ամենեւին. ըստ որում այնչափ յաղթանդամ երկարակեացներ ո՛չ երբէք երկեցած են հողագնդոյս վրայ բոլոր ծանօթ ժամանակներու մէջ: — Ասիկայ արդարև իբրև խնդիր յառաջ բերելն ա-

ւերորդ էր . բայց ամեն բան մաղէ անցընելու հարկին առջև՝ պարտաւոր գտնուած եմք չափով մը կարեւորութիւն ընծայել ասոր ալ, և կ'ըսեմք . վաղ ժամանակաց իրեր և իրողութիւններ՝ ներկայից հետ չ'են կրնար բաղդատուիլ և անոնց վրայ չափուիլ, վասն զի աղ կ'ըլլար յոչայնպիսւոյ առ այնպիսին ձեռնարկել :

Ինչ որ Գիրքը նախաւոր մարդոց յաղթանդամութեան մասին կ'յայտնէ՝ յոյժ բնական է : Ինչպէս նախածին ամեն արարածք՝ անասունք եւ բոյսք՝ յոյժ տարապայման խոշորատեսակ երևան եկան առաջին անգամ՝ երկրի ամենէն յուսթի արդաւանդութեան ատեն, և այնպէս խոշորածին սերեցան, հարկ էր որ մարդիկ ալ այնպէս յաղթանդամ գոյութեան գային եւ յաղթանդամ սերէին, և դարերուն հիննալէն ետքն է որ ճըղճիմնալ սքլիլ պզտիկնալ սկսան անոնց կազմուածքն ալ : Երկրի խորագոյն խաւերէն հատուած յոյժ խոշոր մարդկային ոսկերտիք անխաբելի ապացոյցներ են ասոր (տե՛ս ի Քննական Կրօնագիտութ. տպ. Բ. էջ 446-447) : — Հոմերոսի և Վիրգիլիոսի դիւցազներգութեանց մէջ անոնցմէ ոչ նուազ անձնեայ հսկաներ կ'նկարագրուին, որք շատակերութեան մասին ալ անոնցմէ բնաւ վար չ'են մնար : Գիրքը թէ որ Սբրահամին համար կ'ըսէ թէ իր երեք հիւրերուն՝ եփած հորթ մը մեծարեց՝ երեք գրիւ բարակ ալիւրի շօթերով, կողիով և կաթով (Մնն ժԸ.), և Ռեբեկայ երկու ուլ մորթեց և խորտիկներ պատրաստեց Իսահակին (Մննդ. Իէ.), Հոմերոս ալ Պենելոպի երկու երեք տարփաւորաց խնճոյից համար կ'ըսէ թէ՛ հանապազօր խոճկորներ կ'չամփրուէին, և ոչխարներ՝ ամիկներ՝ ամիճներ կ'խորովուէին ամբողջութեամբ, շատ մը

համազամներով՝ աղանդերներով՝ հացերով և գինիներով: Այսչափ բաներ փորերնին թխել խճողել կըրցողները այժմու նրբակազմ՝ փոքրամարմին կամ թերահասակ մարդիկ չ'էին կրնար ըլլալ: Բոլոր հին պատմիչներ միաբան են նախնեաց յաղթանդամութեան. Սանքոնիաթոն, Բերոսոս, Մանեթոն, Մաքսիմոս Տիւրացի, Դիոդորոս Սիկիլիացի, և այլք, Մովսիսի յարևնման կ'նկագրեն մարդկութեան նախնիքը յաղթամարմին, և համեմատութեամբ իրենց խոշոր կազմուածքին՝ որկորեայ: Հոմերոս և Սոգենոս են որ առաջին անգամ ըսել սկսած են թէ նախնեաց հասակներէն յոյժ նկնահասակ էին իրենց ժամանակակից մարդիկ (այսինքն՝ իբր 1000-900 տարի առաջ Քրիստոսէ):

Տարիքներու համար ալ նոյն բանը պէտք է ըսել. այնպէս սկայ մարդիկ՝ սկայ տարիք ալ ունենալու էին, շատ տարիներ ապրելու էին. վոլթեր միլիոնաւոր տարի կեանք կուտայ իր ստեղծաբանած Սիրիացի սկային, մինչ դաճած երկրացին դար մը չ'ապրած կ'մեռնի. և մենք կ'տեսնեմք որ փոքրամարմին էսքիմացին անձնեայ Պազախին և Թաթարին չափ չ'ապրիր. բան մը՝ որ միւս ամեն գործարանաւոր էակաց՝ կենդանեաց և բուսոց վրայ ալ կ'տեսնուի. բնութեան օրէնքները այնպէս կ'պահանջեն՝ որ կենդանին ո'րչափ մեծամարմին է՝ այնչափ ալ երկարամաց ըլլայ. փիղը աքաղաղին պէս կարճակեաց չ'է. թրթուրն ալ վիշապին պէս երկարակեաց չ'է. այսպէս՝ բուսեղեններէն ալ կաղնին՝ եղեգին կեանքով չ'մեռնիր, կոտեմը կամ պրասն ալ արմաւենոյ կամ ընկուզենոյ տարիքին չ'հասնիր:— Ուրեմն յայտմ ևս Գիրքը Գիտութեանց չ'հակասիր և անոնց հետ միաբան է, ըսելով թէ մարդկային ազդի նախնիք յաղթամարմին էին, հետևաբար՝ որկորեայ և երկարակեաց:

Ջ Ր Ն Ե Ղ Ե Ղ

Աստուածաշնչի հալածիչները մատերնին փաթ-
թած են նաև Ջրհեղեղի պատմութիւնը իբր զօրաւոր
առարկութիւն Գրքին դէմ. ցոյց տալու համար թէ
անիկայ Գիտութեանց հետ չ'համաձայնիր, և հակա-
ռակ կ'իստի, և կ'ըսեն թէ՛ Խօնչպէս կարելի էր երկ-
րի վրայ տեղալ այնչափ ահադին քանակութեամբ
Ջուր, և համապարփակ պատել ողողել շուրջանակի
բովանդակ երկրագունդը, մինչև ամենէն բարձր
լեռներէն ալ 15 կանգուն վեր բարձրանալ. Խօնչպէս
կարելի էր տիեզերաց վրայ գտնուած այնչափ հա-
զարաւոր անասուններէն եօթնական՝ կամ երկերկու
զոյգ անասուն ժողվել, ինչպէս նաև անոնց ամենուն
մինչև տարի մը բաւելու չափ ուտելիք համբարել
Նոյսկերտ այն տապանին մէջ, որ ասոնց քառորդն
անգամ թերեւս բաւական չ'էր տանելու, ըստ որում
300 կանգուն երկայնութիւն, 50 կանգուն լայնու-
թիւն և 30 կանգուն բարձրութիւն ունէր՝ վերէն մէկ
կանգուն վերջաւորելով:— Այս առարկութիւնք եւս
Քրոց հարազատ իմացուածէն չ'են ելներ. այո՛, երբ
այսօրինակ քմահաճոյքով մեկնելու ելնեմք Գիրքը՝ ա-
սանկ այլընդայլոյ իմաստներ կ'ստեղծեմք անոր մէջ՝
գահավէժ դատաստանով. որք արդարև կ'հակառակին
գիտութեանց. բայց երբ շրջահայեաց նուրբ տեսու-
թեամբ և բազմակողմանի քննութեամբ ջանամք Գրք-

քին յայտնել ուզած բուն իմաստը կրկտել երևան բերել, կ'սեանեմք որ Գիտութիւնք անոր յայտնութիւնները կ'հաստատեն:

Զրհեղեղին վրայ ուշադրութեան արժանի գլխաւոր ինդիքը անոր ընդարձակութեանը կ'վերաբերի (ի ներած. Ս. Գր. հատ. Բ. էջ 31-37). այսինքն թէ՛ այդ հեղեղը բոլոր եկիբս ողողեց համապարփակ ամեն կողմերը ջրերու տակ թաղելով, թէ անոր երեսին մեկ մասը միայն: Սուրբ Գիրք կ'ըսեն թէ «Բոլոր երկնից տակը եղող բարձր լեռները ծածկուեցան», թէ «Երկրի վրայ շարժող ամեն մարմին . . . մեռաւ», եւ թէ «Երկրի երեսին վրայ եղող ամեն էակը ջնջուեցաւ» (Մենդ. Գ. 19-24):— Ոմանք պընդելով որ այս խօսքերուն իմաստը ընդհանուր է, կ'հետեցընեն թէ իրօք ընդհանուր եղած էր ջրհեղեղը: Իսկ ըստ այլոց որ այս խօսքերէն ընդհանուր իմաստ՝ հետեւութիւն չ'են հաներ, պէտք է գիտնալ թէ ի'նչպէս հոս՝ նոյնպէս Գրոց շատ մասերուն մէջ ասանկ ընդհանուր խօսքեր կ'գտնուին, բայց տառական նշանակութեամբ չ'են առնուիր: Զորօրինակ. Մենդ. ԽԱ. 56-57 համարներուն մէջ ըսուած է թէ՛ «Երկրին բոլոր երեսին վրայ սով եղաւ». և թէ «Բոլոր աշխարհ Յգիպտոս կուգային . . . պաշար ծախու առնելու». այս խօսքերուն հաւանական իմաստն աս է թէ՛ միայն Յգիպտոսի և շրջակայից վրայ՝ եւ ոչ թէ բովանդակ երկրագնդին երեսին վրայ սով եղաւ, և թէ՛ Իսրայէլացւոց և Յգիպտացւոց ծանօթ բոլոր դրացի երկիրներէն Յգիպտոս կուգային ցորեն գնելու, ո՛չ թէ Հնդկաստանէ, Չինաստանէ և ուրիշ ասոնց պէս հեռաւոր տեղերէ: Նմանապէս. Բ. Օրին Բ. 25 համարին մէջ կ'ըսուի թէ՛ Աստուած Իսրայէ-

լացւոց «Վատիւր ու սոսկու՛մը բոլոր երկնից տակը եղող ազգերուն վրայ պիտի գնէր»․ բայց խօսքը յայտնապէս դրացի ազգաց համար էր, ո՛չ թէ երկրիս հեռուոր մասերուն մէջ բնակող ազգաց համար : Գարձեալ . Ղուկ . Բ . 1 համարին մէջ կ'ըսուի թէ «Օգոստոս կայսրէն հրաման ելաւ բոլոր տիեզերքը աշխարհագիր ընել» . հոս ալ յայտնի է թէ Աւետարանչին միտքը «Պոլո՛ր տիեզերքը» բառին բուն բառական նշանակութեամբը բովանդակ երկրագունդը ըսել չ'է . այլ Հռոմայ իշխանութեան տակ եղած երկիրները միայն : Ըստ այսմ՝ հիմա շատերը միաբանած են ընդհանրապէս այս իմաստին՝ թէ ջրհեղեղը իրօք ընդհանուր չ'էր . այսինքն բովանդակ երկրիս երեսը չ'ողողեց . այլ՝ այս մտօք միայն ընդհանուր էր՝ որ Նոյի ժամանակ երկրիս մարդաբնակ եղած մասն ամբողջ ողողեց . ինչպէս հիմա ալ՝ թէ՛ և ո՛չ այնպէս ընդարձակածաւալ՝ ստէպ մեծամեծ ողողմունքներ եղած են և կ'ըլլան, ամբողջ քաղաքներ և գեղեր կործանելով՝ տիեզերաց այլ և այլ մասերուն մէջ :

Հաշիւ եղած է որ Ադամէն մինչև Նոյ՝ երկրիս քնակիչք չորս հինգ միլիոնի հասած էին՝ տասր սերնդեան ժամանակ, և այսչափ մարդիկ եփրատայ և Տիգրիսի հովիտներուն պէս բարեբեր երկրի մը մէջ ապրուելու և կերակրուելու դժուարութիւն չ'կրելուն՝ հաւանականապէս այն գետերէն շատ հեռու ցրուած և տիեզերաց ամեն կողմերը բնակութիւն հաստատած չ'էին : Պատմութիւնը ասոր հակառակ չ'ըսեր : Ուստի ջրհեղը՝ թէ՛ և երկրիս երեսին մէկ փոքր մասը միայն ծածկէր, բաւական էր գլուխ հանել Աստուծոյ նպատակը, որ էր ջնջել բոլոր մարդկային ազգը : Հաւանականաբար այսպէս եղած է . ջրոյ

հեղեղ մը գալով երկրին այն փոքր մասին վրայ ծածկեց երկիրն այնչափ խորութեամբ, որ Նոյի և անոր ընկերներուն տապանին մէջ կ'երևնար թէ բոլոր բարձր լեռները երկնից տակ ծածկուած էին ջրով :

Հստ 'Իրոց' բաց ի քառասնօրեայ տեղատարափ անձրևներէ՝ մեծ անդունդին աղբիւրներն ալ բացուեցան, որով կրնայ հասկցուիլ թէ երկրաբանական յեղափոխութեամբ մը ծովու յատակը բարձրանալով կամ ծովեղերաց մէկ մասը սուզուելով, մեծ ծովուն՝ Թերևս Արաբիոյ ծովուն ջրերը եկան զեղան ցամաքին վրայ : Այս ջուրը հեղեղի պէս ուժգնութեամբ դալով Հարաւէն՝ կրնար գէպի Հիւսիս քշել տանիլ տապանը, որ ջրերը քաշուելուն նստաւ Մասիս լեռան վրայ, զոր Թուրքերը՝ Աղբը տաղ (Առապար լեռ) կ'անուանեն, և Պարսիկները՝ Գուհի Նուհ (Նոյի լեռ) :

Արդարև եթէ Գրոց խօսքերը ընդհանուր իմաստով առնելով ջրհեղեղը բովանդակ տիեզերքը պատեց ողողեց ալ ըսեմք՝ Գիտութեանց ամենևին չ'հակառակիր՝ ջրոց քանակութեան մասին : Ո՞չ ապաքէն՝ ինչպէս տեսնուեցաւ արարչութեան պատմութեան մէջ՝ որ երկրագունդս երբ կազային վիճակի մէջ անձև և թափուր՝ խառնակութեանց քառու էր, համապարփակ շուրջ պատած էր ջրերով. և այն ջրերը մասամբ վեր քաշուելով մթնոլորտին մէջ կախուեցան, և մնացեալներն ալ ծովերուն՝ ովկիանոսներուն և լիճներուն մէջ ժողվուեցան, որոնք այսօր ցամաք երկրիս երեք չորրորդ մասերը կ'ըռնեն. ուրեմն երկիրս պատող այդ ջրերը քանակութեամբ չ'էին պակասծ. և ինչպէս որ անոնք երկրիս երեսէն քաշուեցան՝ այնպէս ալ կրցան վերադառնալ բովանդակ

երկիրս ողողելու և անոր ամեն կողմերը պատելու՝
բատ առաջնոյն :

Իսկ ամեն տեսակ անասուններէն ալ տապանին մէջ զետեղելու խնդիրը յոյժ դժուարին՝ մանաւանդ թէ անհնարին կ'ընէ ջրհեղեղի ողողումը համաշխարհական իմանալը : Վասն զի կ'կարծուի թէ ան ատեն 8000էն աւելի շատ տեսակ անասուններ կային՝ թռչուններով և զեռուններով . և տարակոյս չ'կայ թէ անկարելի էր բոլոր այս տեսակներէն եօթնական կամ երկերկու հատ տապանը առնել , ինչպէս նաև անոնց ամենուն համար մինչև տարի մը բաւելու չափ ուտելի պարեններ ամբարել անոր մէջ : Դիտելու կէտ մ'ալ այս է որ պատճառ կայ կարծելու թէ անասունք արարչութեան ատեն ամեն տեսակները համախումբ միեւնոյն տեղը չ'ստեղծուեցան , այլ անոնց այլ և այլ տեսակներէն մէկ քանին երկրիս մէկ մասին մէջ , այլք մէկ ուրիշ մասին մէջ , և ետքէն իրենց բնիկ տեղերէն տարածուեցան ուրիշ տեղեր . և կամ՝ անոնք ամենքը ստեղծուեցան իրենց յարմար կլիմաներուն տակ . անանկ որ հիմակուան պէս ան ատեն ալ Եւրոպա , Արևելեան Ասիա և Ամերիկայ կային անասուններ՝ որոնք Նոյի բնակած տեղուանք չ'կային : Հիմա երկրիս այլ և այլ կողմերը խոռոչներու մէջ կամ գետին տակ գտնուած տարբեր ոսկրոտին՝ կը ցուցընեն թէ անասնոց այլ և այլ տեսակները միշտ այսպէս մասնաւոր տեղերու յատուկ էին : Եթէ ջրհեղեղը ընդհանուր ըլլար , որպէս զի Չին կամ Ամերիկայ գտնուած անասնոց տեսակներն ալ չ'ջնջուէին , անոնցմէ ալ զոյգ զոյգ բերել հարկ պիտի ըլլար այն հեռուոր երկիրներէն . բայց եթէ երկրիս մարդաբնակ մասին վրայ միաջ

պիտի ըլլար, աւելորդ էր այն հարուածէն ազատ մնալիք երկիրներէն անասուններ բերել, որով և տապանը կրնար պարունակել եօթն եօթն կամ երկ- երկու անասուն անոնցմէ միայն որ ջրհեղեղին պա- տահելիք տեղերը կ'զտնուէին: — Ս. Գրքին խօս- քէն բացարձակապէս չ'հասկցուիր թէ ջրհեղեղը ընդ- հանուր էր տիեղերաց վրայ. և բոլոր ապացոյցնե- րուն նայելով՝ հաւանական է մանաւանդ թէ տեղա- կան էր ողողումը. և այն բաւական էր տապանին մէջ ապաւինողներէն դուրս բոլոր մարդիկը միան- քամայն երկրիս երեսէն ջնջելու:

Ի բաց թողլով հին ազգաց գրեթէ ամենուն ա- ւանդութիւնները, որք կ'յիշեն այս մեծ սատակիչ ջրհեղեղը, որմէ քիչ մարդիկ՝ այս է՝ ութ հոգի մի- այն կրցան ազատիլ (տե՛ս ի Քննակ. կրօնագ. տպ. Բ. էջ 452—459), երկրագնդիս պատմութեամբն ալ հաստատուած է ջրհեղեղի ստուգապէս տեղի ունե- ցած ըլլալը: Տըլիւք, Գիւվիէ, Հումբոլտ եւ ուրիշ նշանաւոր երկրաբաններ ապացոյցներով հաստատած են թէ երկրիս երեսը մեծ եւ յանկարծական փոփո- խութիւն մը կրած է ճիշդ այն ժամանակ՝ յորում ջրհեղեղը պատահեցաւ կ'ըսեն Գիրք, այս է 2349 տարի Քրիստոսէ առաջ:

ԱՂԵՂՆ ԵՐԿՆԻՑ ԿԱՍ ՄԻԱՍԱՆ

Գիրքը կ'ըսէ թէ ջրհեղեղէն ետքը Աստուած Նոյի հետ ուխտ դրաւ որ մէյ մ'ալ բովանդակ աշխարհը միանգամայն չ'պատժէ ջրհեղեղով, և իր այս ուխտին նշան տուաւ երկնից Աղեղը՝ Միածանը. կամ ի'նչպէս կ'ըսուի ռամկօրէն՝ Միրանի գօտին: — Ասիկայ ալ խնդիր ընող եղեր է թէ՛ Միածանի երեւումը բնական օրինաց գործողութեանց արտադրութենէն է, հետեւաբար և բնական օրէնքներու կարգադրուած նախայաւիտեանէն իր գոյութիւնն ունէր. ի'նչպէս կ'ըլլայ որ Աստուած ջրհեղեղէն ետքը սահմանած կ'ըլլայ անոր երեւումը՝ սահանաբայ անձրեւներու ատեն աշխարհի մարդիկը նոր ջրհեղեղի մը երկիւղէն ապահովելու համար. ինչպէս կ'ըսէ Գիրքը. «Երբ զաղեղն իմ յամպս» (Մենդ. Թ. 13): — Աս ալ Գրքին հարազատ իմաստէն չ'է. Գիրքը չ'ըսեր թէ Աստուած ա'ն ատեն նորոգ սահմանեց կամ ստեղծեց Միածանի երեւոյթը, այլ՝ արդէն կայ եղած երկնից աղեղի կամ ծիածանի երեւումի համար կ'ըսէ թէ՛ իմ աղեղս ամպերուն մէջ պիտի դնեմ՝ պիտի երեւցընեմ: Երբ որ ամպերը ժողվեմ երկրի վրայ անձրև բերելու համար, կ'ըսէ, աղեղս ամպերուն մէջ պիտի տեսնուի, իմ ու ձեր մէջտեղի ուխտս յիշեցընելու համար (Մենդ. Թ. 11—17): Աղեղը կար՝ բնական օրինաց կայ եղած ժամանակի սկիզբէն, բայց Աստուծոյ « Ուխտին ցեանը » չ'էր, ա'ն ատեն՝ ջրհեղեղէն ետքը նշանակեց Աստուած՝ որ այնուհետեւ այդ երեւոյթը իր և մարդոց մէջտեղ դրած ուխտին յիշեցուցիչ նշանն ըլլայ:

ՍԵՐՈՒՆԴՔ ԵՐԻՑ ՈՐԴԻՈՑ ՆՈՅԻ

Հնգամատեանի Ծննդոց Գրքին Ժ. րդ ԺԼ. րդ գը-
լուխները Նոյի երեք որդիներէն սերեալ եօթանա-
սուն ազգաց անունները, եւ այն ազգաց երկրիս ե-
րեսը ցրուելուն պատմութիւնը կուտայ: Աս պատմու-
թեան դէմ ալ շատ Զանքեր եղած են անգիտական
առարկութիւններ հանելու, որ Հնգամատենին վա-
ւերութիւնը տարակոյսի տակ ձգուի. մենք անոնք
այս տեղ յառաջ չ'պիտի բերեմք զուր աշխատու-
թեամբ. այլ միայն Տօքթոր Անկըսի (ի Ներած. 11.
Գրքի Հատ. Բ. էջ 37—40) Ծննդոց գրքի վերոյիշ-
եալ գլուխներէն՝ արտաքին պատմութեան հետ բազ-
դատութեամբ հանած տոհմագրական մէկ պատկերը
պիտի դնեմք. եւ ետքէն քանի մը յոյժ նշանաւոր
պատմաբաններու դիտողութիւնները ի հաստատու-
թիւն յառաջ բերելով ցոյց պիտի տամք որ Գիրքը
այս մասին ալ Գիտութեանց հետ միաբան է, և Պատ-
մութիւնը ըստ ամենայնի կ'հաստատէ անոր ըսած-
ները:

Ծննդոց Գրքի այս պատմութեան մէջ դիտելու
արժանի է որ Յարթթէ 1/4 սերունդ միայն յիշուած
է. իսկ Քառէ՝ 30, և Սեմէ՝ 26: Ասոր պատճառը թե-
րեւս սա է որ Յարթթի սերունդը դնաց բնակիլ երկ-
րի այն կողմերը որ սասուածաշնչին մէջ պատմուած
դէպքերուն տեղէն շատ հեռու էին, ուստի և սրբա-
զան մատենագիրը հարկ չ'համարեցաւ խօսիլ այն
սերնդեան վրայ այնչափ ընդարձակ, որչափ խօսե-

ցաւ Քամայ եւ Սեմայ սերնդոց վրայ, որոնցմէ կ'իջնէին Ս. Գրոց պատմութեան մէջ ստէպ յիշուած ազգերը :

Յարեթի սերնդէն սկսելով, կ'ենթադրուի թէ անոր որդւոյն Գոմերէ սերեցան Կիմմերացիք, նախնի բնակիչք Պրիմու, ինչպէս նաև Կիմբրացիք և Կեղտք որ գրաւեցին Գերմանիա եւ Մեծն Բրիտանիա: Մագոգէ սերեցան, ինչպէս կ'կարծուի, Սկիւթացիք, որ Կասպից ծովուն հիւսիսային և արեւելեան հիւսիսային կողմը բնակեցան. և յետ ժամանակաց թերեւս անցան Ամերիկայ:

Մաղայէ սերեցան Մեղացիք, այսինքն՝ Մարք, որք բնակեցան Կասպից ծովուն հարաւային կողմը, և անիւղէ դէպ ի հարաւ. մինչեւ Հնդկաստան գացին: Յաւանայ սերունդն էին Յոնիացիք կամ Յոյնք որ բնակեցան բուն Յունաստան եւ Փոքուն Ասիոյ արևմտեան եզերքը: Կը կարծուի թէ Թորելի և Մոսոքայ սերունդը բնակեցաւ Սև և Կասպից ծովերուն մէջտեղ: Ոմանք կ'կարծեն թէ Մաժաք՝ Կեսարիոյ հին անունը՝ Մոսոք բառէն ելած է: Թիրասէն սերեցան թերեւս Թրակացիք որ Դանուբ դետին մօտ բնակեցան: Գոմերի որդիէն՝ Ասքանասէն՝ թերեւս սերեցան Գերմանիոյ և Անդղիոյ Սաքսոնները: Րիփաթի սերունդը կ'կարծուին այն ազգերը որ բնակեցան Կարպաթեան լեռանց մօտ, Սև ծովուն արեւմտեան կողմը: Թոգարմա կամ Թորգոմ՝ ընդհանրապէս կ'համարուի Հայոց նախահայրը: Եթէ այսպէս է՝ Թորգոմ բաժնուած ըլլալու է Գոմերի միւս որդիներէն, որ՝ ինչպէս վերը յիշուեցաւ, կ'կարծուի թէ գացին դէպ արևմուտք, մինչեւ Եւրոպա:

Յարեթի թուներէն ուրիշ չորս ալ կ'յիշուին,

այսինքն Եղիսա , Թարսիս , Կիտացիք և Դողացիք , իբրև որդիք Յաւանայ : Թարսիս սերունդն՝ ըստ Յովսեպոսի՝ բնակեցաւ Կիլիկիա , որոց մայրաքաղաքն էր Տարսոն . ըստ այլոց , Թարսիս կոչուած երկիրն ի սկզբան Սպանիա էր : Ըստ Յովսեպոսի՝ Կիտացիք էին Կիպրոս կղզւոյն բնակիչները : Եղիսա և Դողացիք Յունաց ուրիշ ցեղերուն նախահայրերն էին :

Յարեթի սերնդին համար կ'ըսուի (Մննդ. Ժ. 5) « Ազգաց կղզիները իրենց երկիրներովը՝ . . . անոնցմէ բաժնուեցան » : Ա. Գրոց մէջ կղզի կ'կոչուին երբեմն այն երկիրները ուր Քանանացւոց երկրէն ծովով կ'երթուի : Ուստի և Յարեթի սերունդը կ'գտնեմք Կասպիական , Սև ու Ռիջերկրական ծովերուն եզերքը : Այս ծովերուն եզերքէն ցրուեցան Յարեթեան ազգերը Եւրոպա , հիւսիսային և հարաւային արևելեան Ասիա . և յետ ժամանակաց՝ ինչպէս ոմանք կ'կարծեն՝ Ամերիկայ :

Քամայ սերունդը բնակեցաւ Ասիոյ հարաւային կողմը , Տիգրիսի և Եփրատայ ստորին հովտին մէջ , Արաբիա , Ռիջերկրական ծովուն արևելեան եզերքը և Ափրիկէ : Ներբովթ՝ որ Քամայ անդրանիկ որդւոյն Քուշայ սերնդէն էր , հիմնեց Բաբելոնի հռչակաւոր տէրութիւնը : Այս տէրութիւնը տարածուեցաւ դէպի հիւսիս Տիգրիսի հովտին երկայնութեամբը մինչև Եփրատէ . Ասորեստանի տէրութեան մայրաքաղաքը (Մնն. Ժ , 8—12) : Քուշեանք տարածուեցան նաև դէպ արևմուտք մինչև Արաբիա եւ Ափրիկէ : Եգիպտացիք Քուշ անունը կուտային Եգիպտոսի հարաւային կողմի երկրին որ հիմա Հապէշ կ'կոչուի : Ըստ կարծեաց ոմանց յարդեաց , Հապէշ անունը Քուշ բառէն կ'ծագի : Քամայ սերունդը հիմնեց նաև Եգիպտոս :

Ս. Գրոց եբրայեցերէն բնագրին մէջ Եգիպտոսի տըրուած սովորական անունն է Մեստրեմ, որ Քամայ երկրորդ որդւոյն անունն էր: Այս երկրին այժմու անունն է Մըսըր: Կարծուի թէ Մննդ, Ժ. 13-17 համարներուն մէջ Մեստրեմի սերնդոց տրուած անունները կ'վերաբերին քանի մը փոքր ազգերու որ Ափրիկէի մէջ կ'բնակէին Եգիպտոսի մօտ: Այս ազգերէն մին՝ Փղշտացիք՝ գաղթելով Ասիա, բնակեցան Միջերկրական ծովուն հարաւային արեւելեան եզերքը: Երեմիայի ԽՁ. գլխոյն Գրդ համարին մէջ Եգիպտոսի դաշնակից ազգաց հետ կ'յիշուին Փուղացիք: Ուստի կ'կարծուի թէ Փուղի սերունդն Վփրիկէի ազգերէն էր: Քամայ չորրորդ որդին՝ Քանան՝ բնակեցաւ Քանան կոչուած երկիրը, զոր յետոյ Իսրայելացիք գըրաւեցին: Քանանի սերնդոց մէջ ամենէն նշանաւորներն էին Փիւնիկեցիք, որ բռնեցին Միջերկրական ծովին եզերքը, Փղշտացւոց հիւսիսային կողմը, և հոն շինեցին անուանի քաղաքները Տիւրոս և Սիդոն:

Նոյի մնացեալ որդւոյն Սեմայ սերնդոց պատմութեան սկիզբը՝ Սեմայ համար կ'ըսուի թէ Եբերայ բոլոր որդւոցը հայրն էր: Ինչո՞ւ համար այս պարագան մասնաւորապէս կ'յիշուի, անտարակոյս վասն զի Եբերէն կ'սերէին Աբրահամ եւ անոր սերունդը Եբրայեցիք, որոց պատմութիւնը Ս. Գրոց մէջ այնպէս մեծ տեղ կ'բռնէ:

Սեմայ որդւոց մէջ առաջ կ'յիշուի Լիզամ, որոյ սերունդը բնակեցաւ Պարսկաստան, և որոյ անուամբ կոչուեցաւ այն երկրին մէկ մասը (Մննդ, Ժ. 1: Դան. Ը. 2: Գործ. Բ. 9): Սեմայ երկրորդ որդին է Սուր, որ ի սկզբան հիմնեց Ասորեստանի թագաւորութիւնը Տիգրիսի հովտին մէջ: Կ'թուի սակայն թէ այս եր-

կիրն անցաւ ժամանակ մը Քամայ սերնդին, որ թե-
րեւս արտաքսեց Ասուրի սերունդը քիչ մը ժամանակ,
և յետոյ ինք արտաքսուեցաւ նորէն նախնի բնակիչ-
ներէն: Սրբաբաղայ սերունդը կ'կարծուի բնակած
ըլլալ Ասուրի հիւսիսային կողմի երկիրը: Ղուդի սե-
րընդէն էին Լիւդացիք որ Փոքուն Ասիոյ արեւմտ-
եան մասը բնակեցան: Արամայ սերունդը բռնեց Մի-
ջագետաց հիւսիսային մասը և Ասորիք: Կ'կարծուի
թէ Արամայ որդւոց միոյն՝ Հոսայ երկիրն Արաբիոյ
հիւսիսային կողմն էր, Պաղեստինու եւ Եփրատայ
մէջ տեղ: Հոս կ'բնակէր Յոբ: Ծննդոց յիշեալ ժ. գըլ-
խոյն 25—30 համարներուն մէջ կ'յիշուին Աբրահամու
նախնւոյն Եբերայ որդիքը: Ասոնք բազում էին թը-
ւով. բայց անոնցմէ մեծադոյն մասը կ'թուի բնակած
ըլլալ Արաբիա: Յեկտան, Ոփիր, Եւրա, ինչպէս կը
կարծուի, Արաբիոյ մէջ ցեղերու կամ տեղերու ան-
ուանք էին, թէպէտ ոմանք կ'կարծեն թէ Ոփիր
Հնդկաստանի կամ արեւելեան Ափրիկէի մէջ էր:

Նոյի որդւոց սերնդոց բնակութեան վրայ վերը
յիշուած պատմութենէն կ'իմացուի թէ Սեմայ սե-
րունդները Ասիոյ երկրին մէկ մասը բռնեցին. Քա-
մայ սերունդները նոյն երկրին հարաւային մասը եւ
Ափրիկէ. իսկ Յաբեթի սերունդները բռնեցին մը-
նացեալ ընդարձակ երկիրներն Ասիոյ մինչև Հիւսի-
սային և արեւելեան և արեւմտեան ծայրը, և Եւրո-
պա:

Հնգամաստենին աս տիեզերական ազգաց Նոյի որ-
դիներէն նախածագման՝ սօրնդականութեան և ճիւ-
ղաւորման մասին երեւելի պատմաբաններ ըստ ամե-
նայնի միաբան են: — Բրոֆ. Րոլինսըն կ'ըսէ. Ի՛նչ
որ գրած է Մովսէս (Ծննդ. փ.) հին ազգաց իրարու

հետ ունեցած ազգային խնամութեանց եւ չափով մ'ալ իրենց աշխարհագրական դրից վրայ՝ զարմանալի է որ պատմական նորանոր հետազօտութիւնք զօրաւոր կերպիւ կ'հաստատեն այն նկարագրին ճշդութիւնը: Զորօրինակ՝ Մննդ. Ժ. գլխոյն 2 համարին մէջ ըսուած է. « Որդիք Յարեթի Գոմեր, եւ Մագոգ, եւ Մադա, եւ Յաւան, եւ այլն. ասով յայտնի ցուցուած է Յարեթեանց, Մադայի՝ այսինքն Մարաց, Գոմերի՝ այսինքն Կիմրացւոց, և Յաւանայ՝ կամ Յունաց մէջ եղած ազգակցութեանց կապը, ըստ Գերմանացի բանասիրին Շլեկելի, որ ցըցուց թէ Լերոպայի Ասիական կամ Հնդերոպական գլխաւոր ցեղերն իրարու համացեղ են: Նաև նոյն Ժ. գլխոյն 10 համարին մէջ ըսուած է թէ Քուշեանք էին նախնի բռնակիչք Բարբլոնի: Մինչեւ այս վերջին օրերս ասիկայ ընդունուած չ'էր պատմաբաններէն. ոմանք ալ իբրեւ հակառակ ճմարտութեան կ'մերժէին. բայց այժմ կատարելապէս հաստատուած է անոր ստուգութիւնը Բարբլոնի հին արձանագրութիւնները կարդալ յաջողելով: Պունսըն առաջները ըսած էր թէ Ափրիկէէն դուրս՝ ուրիշ տեղեր Քուշեան չ'կային ամենեւին. և թէ « Ասիացի Քուշեանք Ս. Գրոց մեկնիչներուն երեւակայութեան մէջ կային »: Սակայն մօտերս գտնուած ապացոյցք թէ Բարբլոնի նախնի բնակիչք Քուշեան էին, այնչափ զօրաւոր է որ՝ ամենէն երեւելի պատմաբաններէն մին՝ Մ. Լենորման, իր գրուածոց մէջ կ'ընդունի, թէ Բարբլոնի մէջ Սեմեան պետութիւնը հաստատուելէն քանի մը դար առաջ Քուշեան պետութիւն մը կար: — Սըր Հենրի Բոլինսըն՝ որ իր կեանքն անցուցած է հին ազգաց պատմութիւնը քննելով, կ'ըսէ. « Մննդոց Գրքին

Ժողովուրդին ամենէն հին պատմական հատուածն է եւ ազդաց նախնական համացեղութեան վրայ ամենէն արժանահաւատ վկայութիւնն է » : Նոյն հեղինակը աս ալ կ'ըսէ . « Եթէ մէկ դի դնեմք Աստուածաշունչը եւ միայն մեր հետազոտութեանց հետեւիմք, պիտի համոզուիմք թէ Սենաարի դաշտն է այն տեղը ուստի ցրուեցան երկրիս բոլոր ազգերը » (Մննդ. Ժ. 1—9 : Journal of Royal Asiatic Soc. հատ. ԺԵ. Մասն. Բ. էջ 232) : Սըր Հենրիի եղբայր Բրոֆ. Բոլինսըն եւս կ'ըսէ . « Մովսէսի Պրոց պատմութիւնը համաձայն է արդի պատմական հետազոտութեանց : Ինչ որ այն Պրոց մէջ ըսուած է տեղերու, ազգերու եւ լեզուներու վրայ՝ ճշմարիտ է, եւ որչափ աւելի հմուտ կ'ըլլամք այն հին դարերուն, այնչափ աւելի կ'հաստատուի Հնգամասեիցն նշմարութիւնը » :

ԱՇՏԱՐԱԿԱՇԻՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԲԱԺԱՆՈՒՄՆ

ԼԵՁՈՒՄՑ

Զրհեղեղէն ետքը մարդոց առաջին բնակավայրը եղաւ Նոյի տապանին նստած տեղուանքը, որ անտարակոյս չ'է թէ Մասեաց սուր գագաթին վրայ նըստած էր, որ 14,000 ոտք բարձր է շրջակայ գետնէն, և վերին մասը իբր 3,000 ոտք բոլորովին ուղղահայ-

եաց . և մշտնջենաւոր ճիւններով պատանուած է . այլ անոր խոնարհագոյն մէկ կողին վրայ , ուսից նաւին բնակիչք դիւրաւ կրցան իջնել եւ այն տեղուանք բնակութիւն հաստատել : Ասիկայ կ'հաստատուի նաև արտաքին հին պատմութենէ . Աբիւղենոս , Բազմա-վէպն Աղեքսանդր և Բիւզանդացին Փաւստոս կ'ըսեն թէ իրենք աչքովքին տեսեր էին որ Հայք ստէպ կ'երթեւեկէին նաւին գտնուած այդ տեղը , եւ անոր բեկորներէն (որ մինչեւ իրենց օրերը դեռ եւս կ'կենսաին) կ'առնուին կ'բերէին « Դեղ օգնականութեան բնակչաց աշխարհին » . եւ « Ի ծեփածոյ նաւին նաւթոյ ի բժշկութիւն և ի ջնջան ցաւոց ինչ բժժանաց » (Բուզ Դպր. Գ. Գլ. Ժ : Եւսեր . Քրոն . հատ . Ա : Խոր . ի պատմ . Հռիփ .) :

Ինչպէս ըսինք , լերան այդ խոնարհագոյն կողէն տապանին բնակիչք կրցան դիւրաւ իջնել հարթ երկիրը , եւ առ տեղեան՝ դրին բնակութիւննին . որով և իրենց այդ առաջին իջեւան ըրած տեղին անունն ըսուեցաւ Նախնուան կամ Նախջուան , որ է Նախիջուան : Հետեւեալ տարին անշուշտ տեղւոյն բնակիչք ի գլուխ տարւոյն՝ նախորդ տարուան մէջ իրենց ականատես եղած այն ահաւոր տեսարանը յիշեցին եւ այն աշխարհակորոյս ջրհեղեղին յիշատակը կատարեցին՝ իրար ջրերու՝ լիճերու մէջ դլորեկով , իրարու վրայ ջուր թափելով , ինչպէս ետքէն սովորութիւն եղաւ այս մինչեւ ցայսօր . եւ աղանիներ թուցընելով ի յիշատակ Նոյի արձակած աղանիներուն . և այնուհետև տարւոց տարի տօնեցին այդ տօնը , որ ետքէն Վարդավառ ըսուեցաւ կուսպաշտութեան ատեն՝ նուիրուելով Ամանոբայն դից Արամագ-

դայ (1), որուն բազինը վարդերով կ'զարդարէին այս տարեգլխի տօնին :

Մարդիկ արագ բազմանալով՝ ո՛չ եւս կրնային այն տեղ ի միասին բնակելու . երկիրը բաւական չ'ըլլալով այնչափ բազմութեան բնակութեան և սննդեան, և հարկ եղաւ իրենց ուրիշ արդաւանդ տեղեր փոնտրուելու . ուստի գաղթականներ ելան անոնցմէ և Արեւելքէն դէպ ի Սենաարայ դաշտերը չուեցին և այն կողմերն ալ տարածուեցան : !Նկից ալ հարկ ըլլալով աւելի հեռաւոր և ընդարձակ տեղուանք գաղթականութիւններ խրկելու՝ իրենց արագ արագ աճելութեան պատճառաւ , իրենց գլխաւորներուն խորհրդովը որոշեցին այն տեղ քաղաք մը շինել (Ջըրհեղեղէ իբր 120 տարի ետքը) իրենց կեդրոնավայր ըլլալու համար , և յոյժ բարձր աշտարակ մ'ալ՝ որ գըլուխը մինչև երկինք հասնի . որպէս զի թէ՛ պարծանքի համար իրենց յաւիտենական յիշատակ մ'ըլլայ ան , և թէ՛ միանգամայն իրենց միութեան մայր անակութեան կեդրոնացոյցն ըլլայ , և բոլոր երկրի վրայ ցրուելով իսպառ չ'հեռանան իրարմէ . այլ ամենէն հեռաւոր տեղերէն կարող ըլլան անոր բարձրութեան գագաթը տեսնել և վերադառնալ կեդրոնին (Ծննդ . ԺԱ . 1-4) , ուր ներքավթ իրենց դլխաւոր-

(1) Ո . Գր . լուսւորիչ այս ամենէն հինաւորց տօնը՝ միւս հեթանոսական տօներուն հետ չ'ջնջեց՝ նրբ հայերը Քրիստոնէութեան դարձուց . քննելով իմացաւ որ անոր սկզբնաւորութիւնը ճշմարիտ Աստուածպաշտութեան ժամանակէն էր՝ Աստուծոյ հրաշալի փրկութեան յիշատակին համար սահմանուած . միայն՝ որովհետեւ հեթանոսութեան ատեն Ամանորի կուռքին պատռոյն համար տօնել սկսեց էին այն տօնը , նորէն ճշմարտին Աստուծոյ ի պատիւ տօնել հրամայեց՝ յիշատակաւ Այլակերպութեան Փրկչին :

ներուն զօրագոյնը սկսած էր տիրապետել և ախարհի առաջին պետութիւնը հիմնել. թերևս երրորդ պատճառաւ ո՛րալ. այսինքն՝ որպէս զի եթէ երկրորդ ջրհեղեղ մ՛ալ պատահի՝ անոր բարձունքն վերելակելով կարենան զերծանիլ այն երկրորդ Աստուածասաստ պատուհասէն : Ասոր համար, կ'ըսէ Գիրքը, աղիւս շինել սկսան և կրակի վրայ թրծելով քարերու տեղ դործածեցին զանոնք, և շաղախի տեղ ալ ձիւթ, որ այն տեղուանք շատ կ'գտնուէին գուրերով լեցուն. և այնպէս բաւական բարձրացուցին շէնքը : Սակայն անոնց այս ամբարտաւան քան ամբարիշտ խորհուրդը հաճելի չէր Աստուծոյ, և մէկ վարկենի մէջ անգործադրելի ըրաւ զայն՝ անոնց ամենուն լեզուն մէկէն խառնակելով այն տեղ, այնպէս որ իրարու խօսք չ'հասկնալով՝ չ'կրցին գործքերնին ալ յառաջ տանիլ, և ցրուեցան տիեզերաց ամեն կողմերը՝ այնպէս կիսկատար թողլով աշտարակին շէնքը : Շինած քաղաքնին կոչուեցաւ Բաբելոն, այսինքն՝ խառնակութիւն, լեզուաց խառնակութեան պատճառաւ, և աշտարակը Բաբելացւոց ձեռքը բաւական ատեն իբրև տաճար Բելայ և դիտարան արեգական և երկնային մարմնոց գործածուելէն ետքը՝ Բաբելոնի անկմամբը ան ալ երեսի վրայ թողուեցաւ, և ատեն անցնելով կամաց կամաց կործանեցաւ՝ աւերակաց կոյտ դարձաւ (Մննդ. Ժ. 5-9), ինչպէս կ'պատմէ Ստրաբոն :

Տօքթըր Անկըս կ'ըսէ թէ (ի ներած. Ս. Գր. հատ. Բ. էջ 41-42), շատ դարեր ետքը Բաբելացւոց նաբուքդոնոսոր թագաւորը ուրիշ աշտարակ մը շինեց յիշեալ նախնի աշտարակին աւերակաց մօտերը հաւանականօրէն. այս երկրորդ աշտարակն ալ ետ-

քէն կործանուած է և անոր աւերակները դեռ եւս կեցած են այժմու Հելլահ քաղքին մօտ , և կ'կոչուի **Պորսիրա**, կամ «**Լեզուաց աշտարակը**» : Մօտերս այդ աւերակներուն մէջէն սեպածեւ արձանադրութիւն մը գտնուեցաւ , որուն մէջ նաբուքողոնոսոր կ'ըսէ թէ՛

- Ինքը շինեց այն աշտարակը՝ նախորդ թագաւորէ մը շինուած ուրիշ վաղեմի աշտարակի մը հիմանց վրայ : Յիշեալ արձանադրութեան մէջ սա խօսքը դրուած կայ . «**Վաղ ժամանակաւ ժողովուրդը թողած է զայն (հին աշտարակը) , չ'կրնալով իրենց խօսքը ըստ օրինի յայտնել** » : Եւ յայտնի ականարկութիւն ըլլալով լեզուաց խառնակութեան՝ Գրքին պատմութիւնը կ'հաստատէ :

Գալով Գրքին պատմած լեզուներու խառնակութեանց բաժանումներուն , ամենեւին հակառակ չ'են Գիտութեանց , և լեզուակազմաբանութեան տեսութեանց լիովին կ'պատասխանէ : Վասն զի լեզուներու խառնակումը այնպէս չ'եմք իմանար , իբր թէ ամեն մէկ ընտանիք կամ գերդաստան սկսան բոլորովին նոր լեզուներ խօսիլ այն տեղ . այլ հաւանականօրէն իւրաքանչիւր գերդաստանի լեզուին տարբերութիւնը կայացաւ իրենց սկզբնական լեզուն այնպիսի կերպով արտաբերելուն մէջ՝ որ միւսները չ'էին հասկընար : Աս մի և նոյն նախնական լեզուն գլխաւոր երեք մայր լեզուներու ճիւղաւորեցաւ նոյի որդոց երեք մեծ գերդաստաններուն թուովը , ինչպէս հաւանօրէն կ'յայտնեն Գրքին խօսքերը (Մենդ . Ժ . 5 . 20 . 31) , որոց տարբեր արտասանութիւններէն ալ ճիւղաւորեցան շատ ուրիշ լեզուներ :

Կ'գտնուին լեզուաբաններ որ կարծիք յայտնած են թէ լեզուները ո'չ թէ մէկ կամ երեք լեզուներէ

ճիւղաւորուած են, այլ սկիզբէն շատ մայր լեզուներ եղան, որք մէկ կողմէն կ'մարէին կ'մեռնէին կ'անհետանային, և միւս կողմէն ճիւղեր արձակելով նորեր կ'ծնէին կ'ածէին կ'բազմանային: — Աս ալ կարծիք ենթադրութիւն է, արհամարհելի չ'է. բայց ստուգութիւն չ'է. և եթէ ստուգուի ալ՝ ամենեւին չ'հակասիր Գրքին ըսածներուն: Գրքին ըսածը աս է թէ՛ Տէրը բոլոր երկրին լեզուն խառնակեց: անանկ որ « Իւրաքանչիւր իր ընկերին լեզուն չ'հասկնայ » (Մենդ. ԺԱ, 7—9): Այդ լեզուները ամենքն ալ թէ՛ զատ զատ մայր լեզուներ եղած ըլլան, եւ թէ երեք՝ ճիւղեան լեզուաց զաւառաբարբառներու ճիւղաւորումներ, ասոնց երկուքն ալ Գրոց իմաստից գէ՛տ չ'են, միանգամայն միարան ալ են. սակայն սկզբնական շատ մայր լեզուներու ենթադրութիւնը լեզուաբաններու ընդհանուր վարդապետութեան հակառակ է:

Լեզուներու ուսման ուշադրութիւն ընող գիտուն լեզուաբանք այլ և այլ լեզուաց մէջ բառերու և խօսքի ձեւերու կողմանէ նմանութիւններ գտնելով, այդ նմանութիւններէն կ'հետեւցընեն թէ բոլոր լեզուները մի՛ և նոյն սկզբնական լեզուէ մը ծագումն առած են, ինչպէս Աստուածաշունչը կ'պատմէ. եւ այս նմանութեանց վրայ հիմնելով յիշեալ գիտունք լեզուաց բաժանում մը կ'հիմնեն՝ երեք ճիւղերու վրայ. Ա. Սեմական լեզուք, որոց մէջ կ'դասաւորին Եբրայեցերէնը, Արաբերէնն ու Ասորէրէնն: Բ. Յաբեթական լեզուք, որոց մէջ կ'պարունակուին (Հայերէնը), Յունարէնը, Լատիներէնը, Հնդկաց Սանսքրիտ լեզուն և Հիւսիսային Ասիոյ և Եւրոպայի մէջ, ինչպէս նաև Ամերիկայի Եւրոպացի գաղթա՛լանաց մէջ խօսա-

ուած գրեթէ բոլոր լեզուները: Այս ցեղ լեզուները երբեմն կ'որչուին նաև Արիական, Հնգերոպական եւ կամ Ինտոգերմանական, ցուցնելու համար թէ այս լեզուները ուսկից մինչեւ ուր տարածուեր են: Գ. Քամեան լեզուէ, որոց մէջ կ'գտնուին Հին Բաբելացւոց լեզուն, Եգիպտացերէնը և Ափրիկէի լեզուները (միայն Չիները ի բաց առնելով, որ այս երեք դասերէն մէկուն տակ դասաւորուիլ չ'է կըրցած):

Հիմա երկրի վրայ խօսուած լեզուներուն թիւը իբր երկու կամ երեք հազար կ'կարծուի, որոց զանազան ճիւղաւորումներն ալ մեկտեղ առնելով մինչև 7,000ի կ'հասնեն ոմանք: — Ինչպէս կ'տեսնուի՝ լեզուաբաններու վերոյիշեալ բաժանումը կ'պատասխանէ նոյի երեք որդիներէն սերեալ ազգաց վրայ Մնընդոց Գլքին մէջ յիշուած ազգահամարին: Այս երեք դաս լեզուաց մէջ տեսնուած նմանութիւնը, որ բոլոր լեզուաց մի և նոյն սկզբնական մայր լեզուէ մը ծագում առած ըլլալնին կ'ցուցնէ, բաւական հաստատութիւն է Ս. Գրոց պատմութեան, թէ աշխարհիս կանխական դարերուն մէջ մարդիկ համախօս եւ միալեզու էին:

ԿՈՐԾԱՆՈՒՄՆ ՍՈՒՌՍ ԵՒ ԳՈՄՈՐ ՔԱՂԱՔԱՑ

Սողոմ և Գոմոր քաղաքաց Աստուածային պատուհասն ալ ուրեք ուրեք յառաջ բերուած են իբրև առարկութիւն, ըսելով թէ՛ Գիրքը թէ՛ ինքզինքին և թէ՛ միանգամայն Գիտութեանց դէմ խօսած է: Հակասական չէ՞՞ կ'ըսեն, այս քաղաքներուն Աստուծոյ կողմէն կործանուիլը՝ իրեն այն ուխտին դէմ: որով ուխտեց Նոյի մէյմ'ալ հանրական պատիժ չ'տալ աշխարհի, մարգիկը համանգամայն կորսնցընելով, եւ երկնքէն հուր և ձձուձք տեղալը Գիտութեանց՝ բռնական օրինաց դէմ չէ՞: — Աս ալ Գրքին խօսքերուն բռնազրօսիկ քաչկատուքէն ելած առարկութիւն է: Աստուած իր ուխտը հաստատեց Նոյի հետ, ըսելով թէ՛ Մէյ մ'ալ բոլոր երկրի վրայ եղող ամեն մարմին՝ ամեն մարդ միանգամայն չ'պիտի ջնջեմ կորսնցընեմ ջրհեղեղով (Մննդ. Թ. 8—17): ԲՈՂՈՐ ԵՐԿԻՐԸ չ'պիտի անմտրպարհեմ, ըսաւ. բայց չ'ըսաւ թէ երկրի այս ինչ մասին՝ այն ինչ քաղքին կամ քաղաքներուն հանրական պատիժ չ'պիտի տամ: ասիկայ ո՛չ հակասական՝ ո՛չ ալ հակառակ է: Նոյնպէս Գիրքին՝ այն քաղաքներուն վրայ Աստուած հուր եւ ձձուձք տեղաց՝ ըսելը (Մննդ. ԺԹ. 24—29), ամենեւին հակառակ չէ բնական օրինաց. որչա՛փ անգամներ իմացեր եմք և պատ հութիւնը վկայեր է՝ թէ այս ինչ եւ այն ինչ քաղաքները երկինքէն քար՝ մոխիր՝ շանթաքար՝ կարմիր անձրեւ և այլն տեղացեր են,

անտարակոյս բնական պատճառներով, ո՛ր մէկը ուրական հողմերէ, ո՛ր մէկը թաթառներէ, ս՛ր մէկն ալ ուրիշ դեռ չ'գիտցուած բնական պատճառներէ կրնար այս բնական պատճառներէն մէկն ալ Աստուած իբրեւ միջոց գործածած ըլլալ իւր նպատակը յառաջ վարելու համար: Բայց Գրքին ըսածը աս չ'է՛. անոր բացատրութեան պարզապէս հասկցուածը աս է թէ՛ Աստուած պատժեց այն քաղաքները հրաշքով և կամ բնական օրինաց միջոցաւ՝ հրաբլխային հաւուածով, ինչպէս ենթադրած են շատ քննիչներ: Ասոնց և ո՛չ մին հակառակ է Գիտութեանց, և մեզ ալ ըսելիք չ'մնար ասոր վրայ:

ԻՆՉ ԻՆՉ ԵԳԻՊՏԱԿԱՆ ՎԱՂԵՄԻ ՍՈՎՈՐՈՒԹԻՒՆՔ

Աստուածաշունչը պախարակողներէն ոմանք Մովսէսի Հնգամատենին վաւերականութիւնը դերեւելու համար աս առարկութիւնն ալ ըրած են թէ անոր մէջ կան յիշուած քանի մը սովորութիւններ կամ ակնարկութիւններ որք եգիպտական չ'են, կամ Մովսէսի ժամանակէն շատ ետքը՝ Հրէից Եգիպտոսէն ելնելէն երկար ատեն ետքը Եգիպտացւոց մէջ մտած էին: Այսպէս են, կ'ըսեն, էչ պահել (Մննդ. ԽԵ. 25), ըստ որում այս անասունը հին Եգիպտացւոց գարշելի էր: Ներքինի ունենալ (Անդ. 1Է. 36), ծառայից իրենց տէրերուն ընտանեացը մէջ համարձակութիւնը (Անդ.

լթ․), գինւոյ գործածութիւնը (Անդ․ Խ. 9—22), որուն համար Երողոտոս կ'ըսէ թէ Եգիպտոսի մէջ չը կար. նոյնպէս մատանի և ուրիշ զարդեր գործածելու (Անդ․ ԽԱ. 42), վերակացուներ ունենալու (Անդ․ ԽԳ. ԽԴ.), սեղան նստելու սովորութիւնները (Անդ․ ԽԳ.), շէնքերու համար աղիւս գործածելը (Ոլբ. Լ. 14) և այլն: Բայց նոր գտնուած եգիպտական հնութիւններ կամ յիշատակարաններ ասոնց ամենուն ալ հնուց ի վեր եգիպտական ըլլալը կ'հաստատեն: Եգիպտոսի մէջ դեռ կ'գտնուին աղիւսներ, որոց վրայ եգիպտական ամենէն հին թագաւորներուն անունները գրոշմուած են. և շատ յիշատակարաններու վրայ կ'տեսնուին ներքինիներ, վերակացուներ, զարդեր, խնջոյք, և ուրիշ նկարագիրներ, որոնց մէջ յայտնի կ'տեսնուին թէ Եգիպտացւոց հին ընկերական սովորութիւնները ճիշդ այնպէս էին, ինչպէս Հնագամատեանը կ'պատմէ: Նոյն իշատակարանները կ'ցուցնեն թէ Եգիպտացիք կ'ածիլուէին (Մննդ․ ԽԱ. 14.), գլխով բեռ կ'տանէին և ոչ կունակով (Անդ․ Խ. 16), թէ հովիւներն արհամարհելի էին եւ նշաւակ Եգիպտացւոց ծաղրաբանութեանը, (Անդ․ ԽԳ. 32; ԽԶ. 31), թէ ժողովուրդը այլ և այլ ջոկերու բաժնուած էր (Անդ․ ԽԷ.) թէ օտարականաց Եգիպտոսի հուշակաւոր « Բեհեզէ հանդերձներ » հագնելին՝ անոնց քաղաքացութեան իրաւունք ստացած ըլլալուն նշան էր (Անդ․ ԽԱ. 42): Բոլոր այս իրողութիւնները հաստատուած են քանդակներու վրայ տեսնուած պատկերներով, և կամ Երողոտոսէ յայտնապէս յիշուած են իբրեւ Եգիպտոսի յատուկ սովորութիւններ (տե՛ս ի ներած. Ս. Գր. Հատ. Բ. էջ 7—8):

կութիւնք ևս Գրքին խօսքերը սխալ առնելէ յառաջ
եկած են, որոց վրայ խօսիլը թերեւս չ'արժէր, բայց
պէտք է խօսիլ: — Գիրքը ըսած չ'ունի թէ՛ Արեգակը
երկրիս բոլորեփր կ'դառնայ. թէ՛ և այն տեղ՝ երկիրն
է որ արեգական շուրջը կ'դառնայ ալ ըսած չ'է: —
Գիրքը այս տեղ (Յես. Ժ. 12—14) իր կողմանէ չի
խօսիր, Յեսուին բերնէն կ'խօսի Յեսուին ըսածը
յառաջ կ'երէ: Յեսու՛ ինչ որ կ'եսներ՝ այնպէս կը
խօսէր. ինչպէս մենք ալ գիտնալով հանդերձ թէ ա-
րեգական շարժումները առերեւոյթ են և շարժողը եր-
կիրս է եւ ոչ արեգակը, աչքովնիս տեսածնուս պէս
կ'ըսեմք, Արեգակը ծագեցաւ, բարձրացաւ, դարձաւ,
մայրը մտաւ, ևլն. բայց Յեսուին համար վստահա-
բար կրնամք ալ ըսել թէ ինքը տեսածին պէս գիտէր
լուսաւորաց շարժումը. Գիտութիւնք յայնժամ փիլի-
սոփաներու խառնակութեանց թոհ-բոհին մէջն էին.
գիտուններն ալ չ'էին գիտեր ան ատենները թէ եր-
կիրս էր արեգական շուրջը դարձողը, և ոչ արեգակը
երկրիս շուրջը. հետեւաբար Յեսու ինքն ալ իր բա-
նակն ալ իրենց աչքերուն տեսածին պէս կ'հաւատա-
յին թէ դարձողը արեգակն էր. անոր համար արե-
գական ըսաւ թէ. « Կեցիր » տեղդ. բայց իր նպա-
տակը Արեգակն է դաձովը ըսել չ'էր. իր նպատակը
գիշերը ուշացընելն էր. և առ այն վախնալով որ
մութը վրայ չ'հասնի, գիշերուան իշխող լուսաւորին
(լուսնի) ալ ըսաւ որ կեցած տեղէն չ'խախտի՝ յառաջ
չ'երթայ: Այնպէս ալ եղաւ. հրաճելով արեգակը և
լուսինը մէկ օրուան չափ տեղերնուն չ'խախտեցան,
այսինքն՝ այնպէս երևցան: Մենք ցոյց տուած եմք
այլուր՝ թէ Յեսուայ՝ արեգական հետ Լուսնի ալ
« Կեցիր » ըսելը՝ արդի աստղաբանութեան համա-

ձայն էր. իսկ կատարումը՝ հրաճե՛հ էր: Գիրքը Յեսուայ այս խօսքը յառաջ բերելովը Գիտութեանց հակառակած չըլլալէ զատ՝ ուրիշ տեղ յայտնի ըսած է թէ շարժունը երկիրս է և ոչ արեգակը (տե՛ս ի Քննական Կրօնագիտ. տպ. Բ. էջ 509-510):— Իսկ Եսայեայ արեգական ստուերը արևու ժամացուցին վրայ տասն աստիճան յետս ընկրկելը (Դ. Թաղ. Ի. 8-11)՝ եթէ երևութական և վայրկենական չ'էր իբրև նշան՝ իր բերած պատգամը Եզեկիայի հաւատարի ընելու համար միայն, ուրեմն հրաճե՛հ էր, և մենք հրաշից վրայ ետքերը պիտի խօսիմք:

Բ.

Մինչև հոս կ'վերջանայ Աստուածաշունչը չ'սիրողներուն (1) ընդհանուր կամ գլխաւոր առարկու-

(1) Աստուածաշնչին ամենէն կատաղի թշնամիներէն եղած է անուանի անԱստուածն Վովթեր, որ ձեռքէն եկած ամեն միջոց ի գործ դրաւ Գիրքը հալածելու համար, որու դէմ իր մէկ հատիկ զէնքն էր ծաղրը, միշտ ծաղրել անցնիլ անոր ամենէն յուրջ վարդապետութիւնները, պատմութիւնները եւ բառերն իսկ, առանց բ'աւ օրինաւոր պատասխանոյ կամ հերքման. եւ նեղը մտած ատեն առանց ամենեւին խիղճ ընելու՝ սուտն ալ քշելու չ'է վարանած. Գիտութեանց դէմ ալ բնութեան օրինաց հակառակ եւս խօսելէ քաշուած չ'է, բաւական համարելով որ իր նպատակը յառաջ վարելու յաջողէր. . . . Որպէս զի Հնգամատենին վաւերութիւնը եւ անոր Աստուածայնութիւնը սուտ երեւցնելու ատիկէ, էն խոշոր սուտը մէջտեղ գլորելէ չ'է կասած. եւ ըսած է թէ Մովսէսի ատենը դեռ զիրը հնարուած չ'էր. բայց անոր այս ըսածը ոչ միայն զիւտերու ճշմարիտ պատմութիւնը բոլորովին սուտը կ'հանէ, այլ նոյն իսկ իրեն անԱստուած գաղափարները պաշտողներն անգամ՝ որոցմէ է եւ Գալուստ Կոստանդեան՝ կ'հաստատեն թէ զիրը 5000 տարիէն աւելի առաջները կար, եւ կ' գործածուէր. այսինքն՝ Մովսէսէն իր 1500 տարի առաջ. եւ այս յոյժ յարմար կուգայ Գրքին ի'նչ ի'նչ ակնարկութիւններուն, որոցմէ մեկնիք ոմանք կ'հետեւընեն թէ Մովսէս իր Հնգամատեանը զրած ատեն արդէն իր ձեռքը ունէր հաւանականաբար հին զրութիւններ. եւ անոնցմէ մին կ'. յիշէ ինքը « Տերոջը պատերամներուն Գիրքը » մտուանելով (Պու. ԻՂ. 14-15) : Ո՛րք Քողումը որ Յեսու երբ Քանանացւոց երկիրը նուաճեց, այն տեղ Դաբիթ

Թիւնները, որք ամենեւին չ'են զօրեր Գրքին մէկ նշանախեցն անգամ ցոյց տալ Թէ Գիտութեանց հասկառակ է. ընդհակառակն մենք մինչև հոս տեսանք որ ըստ ամենայնի միաբան են Գիրք և Գիտութիւնք, և զիրար կ'ըլուսաբանեն. կ'մնայ այժմ Տիեզերաց կա-

քաղաքը կար, որուն առջի անունը Կ-բ-թ -Սեփէ էր (Յես. ԺԵ. 15). այսինքն՝ Գէրէ +աւ+ւ. ըսել է ան ատեն ոչ միայն էի՝ այլ երեւի ալ կային (տես ի ներած Ս. Գր. Հատ. Բ. էջ 5-6) ի հէճուկս Վոյթերի, որ կ'ստէր՝ — առանց կարմրելու, — Շատեր կ'համարեն թէ զիրը նախաջրհեղեղեան նահապետաց ատենի գիւտ է. Փիւնիկեցիք եւ եգիպտացիք թեւ կամ թեւդ անուն աստուած մը կ'ընեն զրոց գտակ, որ թերեւ Սէթ նահապետը կ'ականարկէ. Գիտուն հեղինակ մը այսպէս կ'նկարագրէ զինքը. Վոյթեր ոչ թէ տրամաբանող՝ այլ ծաղրող էր. Վոյթեր հանճար էր. բայց ո՛չ թէ ճշմարտապէս գիտուն. Թէ ի՞նչ հեղինակութիւն ունենալու է Վոյթեր իբրեւ գիտուն, կ'երեւի փիլիսոփայական բառարանին մէջ խեցիներու վրայ զբած յօդուածէն, ուր կ'ըսէ. « Զե՛մ ուրանար թէ ծովէն հարիւրաւոր մղոն հեռու տեղեր կ'գտնեմք քարացեալ ոստրէներ, խեցիներ, եւ այլն, որ ծովային խեցիներու կ'նմանին. բայց միթէ վստա՞հ եմք թէ երկրի հողը չ'կրնար յառաջ բերել այս քարացեալ խեցիները. Նկատե՞րով բուսային ակատի բուսները՝ պարտիմք զգուշաւոր ըլլալ մեր եզրակացուածեան մէջ. Ինչպէս որ ակատը ծառէ յառաջ եկած չ'է եւ կ'նմանի ծառի, նոյնպէս կրնայ ըլլալ որ ծովէ յառաջ եկած չ'ըլլան քարացեալ խեցիներն որ կ'նմանին ծովային խեցեմորթաց »: — Ընդ դէմ բանի եւ բնութեան այսպիսի այլանդակ եզրակացումիւն մը իբրեւ ճշմարիտ գիտունի ողջամիտ վարդապետութիւն ընդունել ուզողը անտարակոյս յիմար չ'է նէ ամենեւին խելառ ըլլալու է. եւ մենք այնպիսեոյն հետ զործք չ'ունիմք. — Անզղիացի հուշակաւոր պատմաբանն՝ Լորտ Մագոլէյ՝ ապաէս կ'իտօսի Վոյթերի վրայ. « Վոյթեր չ'էր կրնար շինել. նա քանդէլ՝ կործանել միայն գիտէր. էր կործանման ճարտարապետ. Վոյթեր թողած չ'է մեզ ոչ մի վարդապետութիւն որ յիշուի անոր անուամբ. բնաւ բան մը աւելցուցած չ'է գիտութեան զանձուն »:

ուսմարութեան խնդիրը ձեռք առնուլ, որ ամենէն հատու և զօրաւոր զէնքը համարուած է Գիրքը արհամարհողներուն ձեռքը:

ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ ՏԻԵՁԵՐԱՅ

Ստուած ստեղծեց տիեզերքը, բոլոր աստղային կամ արեգակնային դրութիւնները. և անոնց մէջ եղած ամեն բնական և բարոյական էակները. հետեւաբար նա միայն կարող է իր յառաջասահման նըպատակին ուղղութեանը մէջ վարել զանոնք. վասն որոյ Գիրքը կ'ըսէ թէ՛ մինչև իսկ երկուքը մէկ լուստակի ծախուող ճնճղուկներէն մին գետինը չ'իյնար առանց Անոր, և ոչ մարդուն գլխէն մազ մը կ'կորսուի առանց Ստեղծողին կամաց:— Իսկ բնական Գիտութիւնք՝ թէ՛ և ուղղակի չ'են ընդհարիր Գրքին արածներուն, չ'են հերքեր զանոնք բացէ ի բաց, բայց չ'են ալ հաստատեր ապացուցութեամբ. վասն զի անոնք միայն բնական զօրութիւնները՝ բնական զօրութեանց օրէնքները կ'տեսնեն. բարոյական զօրութեանց և անոնց օրինաց հետ բան չ'ունին: Անոնց գործը նիւթին վրայ ըլլալով՝ նիւթով միայն կրնան զբաղիլ աչքերնին նիւթին յար փոփոխմունքներուն՝ բնական զօրութեանց և օրինաց ներքեւ առած այլ և այլ նորանոր երևոյթներուն յառած՝ ա՛ն միայն կ'տեսնեն. նիւթին վրայ ազդող բնա-

զանցական գորութիւնը չ'են տեսներ, և չ'են կրնար ատանկ բան մը ապացուցանել. ասիկայ բնազանցութեան գործն է: Ուստի ճշմարտութիւնն ըսած կըլլա՞նք՝ ըսելով որ, Չ'է թէ բնայան Գիտութիւնք ինքնին, այլ գիտուններէն ունան ևն որ կ'առնեն Արարչէն իր գործերը և կուտան զանոնք երկրորդական պատճառներու, այսինքն՝ բնական զօրութեանց, փակելով նոյն ատեն աչքերնին բուն առաջին պատճառը (զ'ուսուած) չ'տեսնելու, որ միայն կըրնայ բացատրել երկրորդական պատճառները:

Բովանդակ Գիտութիւնք՝ անվստուածային դրութիւնը՝ անվստուած նիւթականութիւնը բոլորովին հակառակ կ'գտնեն բնական վարդապետութեան, և նոյն աստեղ կ'խոստովանին թէ ամեն Գիտութեանց նախատարերը գերբնական սկզբնաւորութեան հարկին տակ ի գոյութիւն եկած են: — Աշխարհի մեծագոյն գիտունները ճանչցած և խոստովանած են թէ բնութեան օրէնքները չ'էին կրնար ոչ ինքնագոյութեամբ ծագիլ բուսնիլ, ոչ ինքնին հաստատուիլ կարգադրուիլ, ո՛չ ալ իւրովի շարժիլ և գործել: — Մեծ գիտունն Ակասիզ՝ որ քանի մը տարի առաջ Ամերիկայի մէջ մեռաւ, երբ բնական գիտութեան վրայ խօսէր, բնութեան մէջ տեսնուած երեւոյթներու և իրերու նկատմամբ յաճախ կ'ըսէր. « Այս իրերը կ'ցուցնեն միտք մը. ասոնք կ'ցուցնեն թէ խորհող և իմաստուն միտք է Հեղինակն բնութեան »: Տրէյբըր կ'ըսէր թէ՝ Նախնական իմաստութիւն մը՝ այսինքն ինքնագոյ իմաստուն էակ մը կանխաւ տեսաւ և կարգադրեց բնական զօրութիւններ՝ որ որոշեալ արդիւնք յառաջ բերեն: Մեծըն Նեւտոն իւր տեսաբանութեան (Optics) երրորդ

գրքին մէջ կ'ըսէ. « Աշխարհներ Ստեղծողին՝ իրեն կ'իյնար իր ստեղծած աշխարհները կարգի դնել: Ողջամիտ փրկիստփայութեան հակառակ է աշխարհի ծագումն ուրիշ կերպով եղած ենթադրել, կամ պընդել թէ աշխարհ կրնար քաւոսէ ելնել՝ լոկ բնութեան զօրութիւններով »: Քեբլեր աստղագետն ալ՝ նեւտոնի աշխարհները իրարու կապող ձգողութեան օրէնքը գտնելէն առաջ՝ երբ որ մոլորակային շարժմանց օրէնքը գտաւ, շատ ուրախացաւ. ինչպէս ինքը կ'ըսէ. իբր թէ սորվեցաւ այն խորհուրդները զորս ունէր Աստուած՝ երբ կարգի կ'դնէր արարչագործութիւնը: Չ'կրնար ըլլալ խորհուրդ՝ առանց խորհողի: Այն խորհուրդն որ կ'երեւի տիեզերաց կարգադրութեան մէջ՝ հարկաւ կ'ցուցնէ խորհող մը որ այն կարգադրութիւնները կ'ընէ: Արգիւնք կ'ցուցնեն պատճառը, և Աստուածային արգիւնք կուտան մեզ հաւատալ Աստուածային պատճառի մը: Բնութեան զօրութիւնները խոհուն մտքի մը առաջնորդութեան տակ գործելու են իմաստուն արգիւնք մը յառաջ բերելու համար: Ճարտարարուեստ մեքենայ մը որ սքանչելի արտադրութիւններ յառաջ կ'բերէ, մեքենան ինքը չ'է որ այդ արտադրութիւնները կ'զարմանագործէ, և գործածն ալ իր ճարտարութիւնը չ'է, անոր ճարտարողին՝ հնարիչին մտաց և նպատակին արգիւնքն է: — Հեռագրով լուր հաղորդելու համար ոչ միայն էլեքտրականութիւն, հեռագրական մեքենայ և թելեր հարկաւոր են, այլ նաև խոհուն գործող մը հարկաւոր է խօսել տալու էլեքտրականութեան:

Աշխարհիս բնական և բարոյական կառավարութիւնն ալ այսպէս կ'բացատրուի: Տիեզերք և ա-

նոնց մէջ եղած անհատներ՝ իրեր՝ կ'գործեն յար, և այլ և այլ արգիւնքներ յառաջ կ'ըրերն բնական գորութեամբք և օրինօք, և ատոնցմով Արարչին յառաջասահման նպատակը յառաջ կ'աանին. վասն զի ատոնք ամենը կ'գործուին Անոր վերին Տեսչութեան և ներգործութեան տակ: Բայց թէ, ի՞նչպէս, չեմք կրնար բնական օրէնքներով ապացուցանել. միայն իրականութեան հանդէպ համոզում՝ հաւատք կ'ստանամք:— Գիրքը առ այս ցոյց կուտայ մեզ միջոցներ՝ որոցմով Աստուած ստէպ վարուեցաւ աշխարհի գիտցընելու համար իր բացարձակ տիրապետութիւնը և կառավարութիւնը տիեզերաց. այսինքն իր նախասահմանութիւնը և նախախնամութիւնը. և այս միջոցներն են Մարգարէութիւնք և Հրաշք, որ անտարակուսելի կերպով կ'հաստատեն զայս:

1

ՄԱՐԳԱՐԷՈՒԹԻՒՆՔ

Մարգարէութիւնք գուշակութիւններ չ'են, որ բնական նշաններէ կ'նախատեսուին. այլ անբնական կանխասացութիւնք՝ ապագայից մէջ լինելիք աննախասեսելի իրողութեանց, որ կարևոր պարագայիւք, մանրամասն տեղեկութեամբ և յատկական եղանակաւ կ'բացորոշուին. այնպէս որ ի՛նչ բանի՝ իրի կամ ան-

ձի վրայ կ'ըսուի նէ՝ միայն անոնց վրայ կ'ճշգրտին
և ճշգրտ կ'կատարուին . և ուրիշ շատերու չ'են յար-
մարիր : Երբ այսպէս Աստուած մարգարէի մը բերնովը
10 . 100 . 1000 տարիներ առաջ իմաց կուտայ թէ
ետքի ատենները կամ այս ինչ ատեն այսպէս և
այնպէս պիտի ընեմ այս ինչ ազգին կամ քաղաքին ,
այս կամ այն եղանակաւ , այս կամ այն մարդուն
կամ մարդոց ձեռքով , և այլն . և այս կանխաձայն-
եալ իրողութիւնը կէտ առ կէտ կուգայ կ'կատարուի
օրը օրին , թէ՛ և յոյժ բնական եղանակաւ , կ'կար-
ծեմք թէ ողջամիտ մարդուն համար ա՛լ ամենևին
տարակուսական տեղի չ'մնար համոզուելու թէ այն
բնական եղելութիւնը առանց Աստուածային կամաց
և խորհրդոց միջամտութեան և ներգործութեան չ'է :
որ կատարուեր է , քանի՛ որ կանխաւ իմաց տուած է
նա թէ նս ասիկայ այսպէս պիտի ընեմ : — Ասիկայ
ապացոյց է նսև ամեն բնական իրողութեանց և Աստ-
ուածային կամաց և խորհրդոց կարգադրութեամբք
կատարուելուն , ըստ որում ինքը Գրքերով ըսած է
թէ ինքը կ'վարէ ամեն բան , և իր կամքէն դուրս
բան մը չ'կրնար կատարուիլ տիեզերաց մէջ :

Աս ամեն ըսուածները լաւ բացատրած ըլլալու հա-
մար առնումք այս տեղ մէկ քանի՛ մարգարէութիւն-
ներ՝ իրենց պարագաներովը , և զանոնք իրենց կա-
տարմանց հետ բաղդատեմք :

ՏԻՒՐՈՍԻ ՎՐԱՅ ՄԱՐԳԱՐԷՈՒԹԻՒՆՔ

Տիւրոսի վրայ մարգարէացան Եսայի (ԻԳ.), Եզեկիէլ (ԻԶ.— ԻԹ.) և Զաքարիա (Թ.): Տիւրոս ֆիւնիկեցւոց յոյժ հինաւուրց մէկ քաղաքն էր Միջերկրական ծովուն վրայ՝ շատ անուանի վաճառաչահութեամբ: — Արտաքին պատմութիւնը վկայելով ասոր՝ կ'ըսէ թէ Տիւրոս մայրաքաղաքն էր աշխարհի վաճառականութեան. մեծ զօրութիւն ունէր ծովերու վրայ իր բազմաթիւ վաճառանաւերովը, որովք Միջերկրական ծովուն և Ատլանտեան ովկիանոսի ափանց անթիւ դաղթականութիւններէն հարստութիւն և զօրութիւն կ'ընդէր: — Ըստ բանի Ս. Գրոց՝ Տիւրացիք ամբարտաւան՝ զեղիս և ամեն մեղքերով լի էին: Մարգարէք Աստուծոյ կողմէն սպառնացան անոնց պատիժներ, զորս սահմանած էր իրենց մեղաց համար:

Այս մարգարէութեանց մէջ վեց պարագաներ նախանշանակուած էին՝ որք հետզհետէ պիտի կատարուէին

Ա. Եզեկիէլ մարգարէացաւ թէ Տէրը Տիւրոսի դէմ պիտի հանէր Բաբելացւոց Նաբուքոդոնոսոր արքայն, անհամար բազմութեամբ. որ քաղքին դէմ մարտիոց պիտի շինէր, հողաբլուր պիտի կանգնէր և անոր դէմ վահան պիտի վերցընէր (Եզեկ. ԻԶ. 7-9): — Աս մարգարէութիւնը տրուելէն (Քրիստոսէ 588 տարի առաջ) իբր 56 տարի ետքը անոր առա-

Ղին մատը՝ առաջին պարագան կատարուեցաւ . իսկ ամբողջական կատարումն եղաւ իբր 1880 տարի ետ-քը :

Մարգարէութիւնն ըսած էր որ Նաբուքոդոնոսոր (և չէ՛ թէ ո՛ւր է թագաւոր) պիտի գայ Տիւրոսի վրայ , այնպէս ալ եղաւ . Նաբուքոդոնոսոր Բարեւաց-ւոց թագաւորը աշխարհի տիրապետելու ելնելով՝ Տիւրոսի մեծահարուստ ճոխութեան համբաւէն ձրգուած անոր դէմ պատերազմելու եկաւ՝ այն ճոխ աւարին տիրանալու համար , ինչպէս որ մարգարէն ըսած էր . և որովհետեւ Տիւրոս շատ զօրաւոր՝ ամուր քաղաք էր , տարիներով չ'կրցաւ զայն անձնատուր ընել կամ յաղթել անոր . և ստիպուեցաւ սաստկապէս պաշարել զայն . և նեղել յոյժ :

Տասուիբեք տարի ամբողջ շարունակեց պաշարումը . կեցաւ պատերազմեցաւ անոր դէմ , մարտկոցներ կանգնեց , հողաբլուր շինեց , վահան վերցուց և չարաչար տագնապեցընելով քաղաքը՝ հուսկ ուրեմն յարձակմամբ առաւ զայն՝ հիմն ի վեր տապալելով : — Ահա՛ ինչպէս կ'երևի՝ իրաց ընթացքին մէջ անբնական բան չ'կայ . ամեն բան բնական ընթացքով կատարուեցաւ . բայց Աստուծոյ ըսածը՝ Անոր խորհուրդը և նպատակը առաջ գնաց :

Բ . Եզեկիէլ մարգարէացաւ նաև թէ Նաբուքոդոնոսոր իր զօրքերովը Տիւրոսի դէմ երկար ատեն չարաչար տաժանեւէն եաքը ամենեւին անվարձ պիտի ելնէր . այսինքն այն մեծահարուստ քաղաքէն աւար՝ կողոպուտ չ'պիտի կրնային հանել . քաղաքը պարապ , պարպուած , դատարկացած պիտի գտնէին (Եզեկ . իԹ . 18) : — Մարգարէութիւնը այս մասին ալ չ'վրիպեցաւ ո՛չ իսկ շտորակետիւ : Նաբուքոդո-

նոսոր այնչափ երկար պաշարմամբ չարաչար յոգ-
նելէն տաժանելէն ետքը, երբ յարձակմամբ քաղա-
քըն առնելու վրայ էր, քաղքին յոյժ ընչեղ բնակիչ-
ները իրենց բոլոր հարստութիւնները նաւերը լցած
փախան քաղքէն, կ'ըսէ արտաքին պատմութիւնը,
և անոր դիմացը իբր 30 ասպարէզ կամ մէկ ժամու
չափ հեռուն գտնուած կղզին դացին, որ քաղքին
իբր արուարձանն էր, և հոն հաստատուեցան: Յաղ-
թողները քաղաքը մտնելով բոլորովին պարպուած
գտան, քանզի բնակիչք անոնց ձեռքէն փախուցեր
էին իրենց հարստութիւնները, անոնց ակնկալած
հարուստ աւարները. որ իրենց 13 տարուան աշխա-
տութեանց վալ ճք պիտի ըլլար, հետեւաբար և ձեռն-
ունայն՝ անվարձ ելան. և առ կատաղութեան՝ հիմնո-
վին կործանեցին քաղաքը, բնաւ կանգուն չէնք մը
չ'թողլով: — Աստեղ ալ ամեն բան բնականօրէն քա-
լեց դնաց, բայց 11 ստուծոյ կանխաւ Այսպէս պիտի
ընեմ ըսածն էր որ կատարեցաւ:

Գ. Եսայի մարգարէացաւ թէ Տիւրոս այսպէս
կործանուելէն ետքը 70 տարի պիտի մոռցուի. բայց
այնուհետեւ նորէն այցելութիւն պիտի ընէ անոր
Տէրը. և առջի պէս նորէն անուանի պիտի ըլլայ և
պիտի փառաւորուի (Ես. ԻԳ. 15-18): — Դէպքե-
րուն ընթացքովը աս ալ ճշդիւ կատարուեցաւ: Պատ-
մութիւնը կ'ըսէ թէ Տիւրոսի առման ատեն քաղքէն
փախչող այն մեծահարուստ բնակիչները՝ որ մօտա-
կայ կղզին փոխադրուեցան, այն տեղ իբր 70 տարի
աշխատելով գուն դործեցին տակաւ վերականգնել
անկեալ վաճառականութիւննին, և վերստին իրենց
դարձուցին աշխարհի վաճառականութիւնը, որով այս
նոր քաղաքը կործանեալ հին քաղքին չափ և անկէ

աւելի ճոխացաւ մեծցաւ անուանի եղաւ. մեծամեծ բերդերով ամրացաւ և զօրացաւ, և եղաւ Նոր Տիւրոս :

Աս իրողութիւնն ալ մարգարէութենէն իբր 100 տարիէն աւելի ետքը ի գլուխ ելաւ ամենաբնական եղանակաւ, բայց Աստուծոյ ըսածին յարև նման կերպով :

Դ. Եզեկիէլ աս ալ մարգարէացաւ թէ այն կործանեալ հին Տիւրոս քաղաքը բոլորովին պիտի աւլուեր. անոր աւերակները՝ աւերակներուն քարերը փայտերը մինչև իսկ հողերը շուրջ պիտի քափուեին, այնպէս որ հին քաղքէն բան մը չ'պիտի մնար, և իսպառ անգտանելի պիտի ըլլար անոր հետքը : (Եզեկ. ԻԶ. 4-12) — Աս մարգարէութիւնը շատ զարմանալի կերպով կատարուեցաւ : Պատմութենէ գիտեմք որ Մեծն Աղեքսանդր երբ իր աշխարհակալութեանց ճամբուն վրայ եկաւ պաշտեց այս Նոր Տիւրոսը, այն մրկեալ ծովերուն մէջ շատ վնասուեցան իր նաւերը, և տեսնելով որ գրեթէ անհնարին կ'ըլլար ծովով (նաւերով) պատերազմիլ, հրամայեց կործանեալ հին Տիւրոսի ծովեզերքէն մինչև ծովու մէջ շինուած Նոր Տիւրոսի միջոցը եղած ծովը լեցընել՝ ցամաք դարձընել, և ցամաքաւ պատերազմիլ և յաղթել քաղքին : Աս յոյժ բազմաշխատ տաժանելի գործին համար իր բոլոր զօրքերը չարաչար աշխատցնելով եօթը ամիս՝ այն տեղ առձեռն պատրաստ գտնուած հին Տիւրոսի բոլոր աւերակները, քարերը, փայտերը, և հողերն անգամ իբր թէ աւելելով՝ ամբողջովին ծովը լեցուց, և այնպէս ծովը ցամաք դարձընելով՝ անոր վրայէն քաղեցուց զօրքը և յարձակմամբ առաւ քաղաքը : Այս տեղ ալ ահա բնականէ դուրս բան չ'կայ, բայց Աստուծոյ նախագծած ուղղութեան վրայէն կ'ընթանայ ամէն բան և Անոր ըսածը կ'կատարուի :

Ե. Զաքարիա մարգարէացաւ թէ Նոր քաղաքը որ իբր թէ ծովու մէջ շինուեցաւ, հրկիզութեամբ պիտի կործանէր (Թ. 3-է). նաեւ Եզեկիէլ (ԻԸ 28) ըսաւ թէ Տիւրոսի երկրորդ աւերը կրակով պիտի ըլլար:— Աս մարգարէութիւնք կատարուեցան անոնց յայտնուելէն աւելի քան երկերիւր տարի ետքը: Աղեքսանդր II եծն՝ քաղաքը պաշարելուն՝ որովհետեւ բնակիչք անձնատուր չ'եղան, երբ բազմամհիգն աշխատութեամբ յարձակմամբ առաւ քաղաքը, բոլոր բնակիչներէն վրէժ լուծելու համար՝ ամեն կողմէ կրակի տուաւ քաղաքը՝ Քրիստոսէ 332 տարի առաջ:— Կուրնտոս Կուրտիոս մանրամասն կ'պատմէ զայս:

Զ. Եզեկիէլ մարգարէացաւ այս Նոր Տիւրոսի ևս անկանդնելի կործանումը և ապագայ ամայութիւնը մինչեւ իսպառ. « Քեզի չոր ապառաժի պիտի դարձնեմ, ուսկաններ փռելու տեղ պիտի ըլլաս. մէյ մ'ալ չ'պիտի շինուիս. վասն զի Ես Տէրս խօսեցայ, կ'ըսէ Տէր Եհովան» (Ի. . 14):—Աս մարգարէութիւնը Եզեկիէլի մահուանէ քանի մը դար ետքը կատարուեցաւ, և մարգարէութեան ամբողջ կատարումն եղաւ Քրիստոսի 1291 թուին, երբ Եգիպտոսի Սուլդանն առաւ քաղաքը: Ան ատեն բնակիչք իրենց նաւերը մտան փախան, և քաղաքը յաղթողներուն թողուցին բոլորովին: Տիւրոսի այս մարգարէութեան ամբողջովին կատարումը կը հաստատեն ճանապարհորդք, որ կ'ըսեն թէ Տիւրոս աւերակաց կոյտ մ'է միայն: Մանտրել անուն ճամբորդ մը ամբողջ տուն մը անգամ չ'գտաւ հոն 1694-ին, և 1738-ին միայն քանի մը ընտանիք կային հոն: Ճանապարհորդ մ'ալ կ'ըսէ « Երբ ծովէն կ'մտանաս քաղքին, անոր հին փառաւորութենէն բան մը չ'ես տես»

ներ. բոլոր բնակիչներն են քանի մը ձկնորսներ» : Նոյն հեղինակը կ'յաւելու : « Ժայռի մը գագաթան պէս է. տեղ մ'ուր ձկնորսք իրենց ուռկանները կ'չորցընեն » : Նոյն իսկ անհաւատ Վոլնէյ՝ Տիւրոսի հին փառաւորութիւնը ետքի ամայութեան հետ բազմապատելէն ետքը կ'ըսէ . « Փոքր գիւղ է, իբր 50 կամ 60 ընտանիքէ բաղկացեալ . որ մասամբ ձկնորսութեամբ կ'ապրին » : Ուրիշ ճանապարհորդ մը կ'նկարագրէ զՏիւրոս իբր « Ապառաժ մ'ուր ձկնորսք իրենց ուռկանները կ'չորցընեն » :

Մարգարէին ըսածին պէս հին Տիւրոս ծովը աւլուեցաւ և ամենեւին անգտանելի դարձաւ . Նոր Տիւրոսն ալ հրով և սրով կործանեցաւ և աւերակաց կոյտ մ' եղաւ ամենեւին, չոր ապառաժ մը, ուռկաններ չորցընելու տեղ մը . եւ մինչև ցայսօր վերաշինուած չ'է, ոչ ալ շինուելու հաւանակութիւնը կամ յարմարութիւնը ունի :

Այս մարդարէութիւնք տրուեցան երբ Տիւրոս հոյակապ քաղաք էր, ամուր և զօրաւոր, և ամենեւին անհաւանական՝ անոր գլխուն սպառնացեալ այս աւերմունքները . բայց ահա այնչափ դարերէ ետքը մենք անոնց ամբողջական կատարումը կ'տեսնեմք . որով և Աստուծոյ կամոց և նպատակին անվրէպ իրագործուիլը . թէպէտ յոյժ բնական եղանակաւ . վաստն զի Աստուած Ասանկ պիտի ընեմ ըսեր էր, և ասանկ եղաւ :

ԲԱՐԵՆՈՆԻ ՎՐԱՅ ՄԱՐԳԱՐԷՈՒԹԻՒՆՔ

Բարելոն առաջին աշխարհակալ բռնաւորն էր որ կ'ախրապետէր տիեզերաց և իրեն խրոխտ ամբարտաւանութեան և սեղանազերծ ամբարշտութեանց համար սպառնացաւ Աստուած մարգարէից բերնով ահաւոր պատիժներ անոր դէմ, Սպառսպուռ քանդումն և անկանգնելի կործանումն:

Բարելոնի վրայ մարգարէացաւ Եսայի(ԺԳ. ԺԳ. ԻԱ. ԽԵ. ԽԷ.), Ելեմիա (Մ. ՄԱ.), և Դանիէլ (Ե.):

Մարգարէք յոյժ շատ պարագաներ նախանշանակած էին իրենց կանխաձայնութեանց մէջ, որք հետզհետէ պիտի կատարուէին՝ ցլրումն իրենց մարգարէութեանց. մենք անոնցմէ իբր 15 պարագաներ միայն մատնանիչ պիտի ընենք այս աեզ:

Ա. Եսայի ըսած էր թէ Աստուած յականէ անուանէ կանչեց Պարսից Կիւրոս թագաւորը և անոր մականուն տուաւ (ԽԵ. 1-4), որ իր ձեռքը գործիք ըլլայ ազգերը և Բարելոնը պատժելու համար. (Եսայեայ այս մարգարէութիւնը Կիւրոսի ծնանլէն 200 տարի առաջ էր, որ ատեն Պարսից տէրութիւնն ալ աննշան բան մ'էր.):

Բ. Ելեմիա ըսած էր թէ (ՄԱ. Է. Մ. ՄԳ.) Մարաց և Պարսից ահագին բանակը՝ դլուխ և առաջնորդ ունենալով Կիւրոսը՝ պիտի գար պաշարէր Բարելոնը և պիտի նուաճէր զայն. շատ ազգեր՝ յականէ անուանէ՝ միացած պիտի ըլլային այդ բանակին

հետ :

Գ. Անհնարին խունապ պիտի տիրէր Բաբելոնի (Յս. ԻՍ. 3-9) , դիւթերու՝ կախարդներու՝ աստեղագէտներու պիտի դիմէր ճար մը գտնելու և իր գլխուն գալիքները գիտնալու համար , և պարապը պիտի ելնէր . « Ի վերայ իմ հասին Ելամացիք , և հրեշտակք Պարսից գան ի վերայ իմ , . . . վասն այտորիկ լցումէջ իմ դողութեամբ , և երկունք կալան զիս իբրև զձննդական . . . : Աղէ՛՛ կաց դու այժմ ի դիւթութիւնս ք , և ի բազում կախարդութեան քում , զոր ուսար ի մանկութենէ քումմէ . եթէ կարացեն՞ ինչ օգտել . եթէ կարացեն՞ կազդուրել , զի աշխատեցար ի խորհուրդս ք . յարիցեն և ապրեցուցեն զքեզ աստեղագէտքն որ նշարեն զաստեղս երկնից . պատմեացեն քեզ զինչ գալոց է ի վերայ ք » (Յս. ԻՎ. Խէ. 12-13) :

Դ. Եփրատ գետը որ Բաբելոնի ամրութիւնը և ասպանովութիւնն էր , նա պիտի պատճառէր քաղքին կորուստը . պիտի ցամքէր անիկայ , և անոր ջրերուն վրայ կամ ջրերուն տեղը սուր պիտի տեղար . « Աւերեցից զծով նորա , և ցամաքեցուցից զաղբիւրս նորա . . . , սուր ի վերայ ջուրց նորա , և ամաչեացեն » (Երեմ. Մկ. 36 . . . 57) :

Ե. Ընտր կորուստը յանկարծակի՝ և անակնկալ պիտի ըլլար . « Հասցէ ի վերայ ք կորուստ՝ և ոչ ծանիցես . . . : Լարեցին քեզ որոգայթ՝ Բաբելոն , և ըհռնեցար , և ո՛չ գիտացեր » (Յս. Խէ. ՄԱ. Երեմ. Մ. 24) :

Զ. Ուրախութեան օր մը , գիշեր ատեն , գինովութեան և քունի մէջ եղած ատեննին . « Ընձն իմ եկաց ի դողութեան (Եբր. Դիբեբ ուրախութեան

խոյ եղել ինձ զարհուրանաց), պատրաստեա՛ սեղան, կե՛ր, ա՛րբ» (Ես. ԽԱ. 4-5), « Ի ջերմն խշտեաց իւրեանց տաց նոցա արհաւիրս, և արբուցից զնոսս, զի թմբրեսցին և ննջեսցեն քուն յաւիտենից. . . Տէր արբեցուսցէ արբեցութեամբ զզօրավարս նորա, և զիմաստունս նորա, զիշխանս նորա և զզօրագլուխս նորա և զզօրաւորս նորա, և ննջեսցեն ի քուն յաւիտենից» (Երեմ. ՄԱ. 39-57) :

է Քաղքին պղնձի դռները բաց պիտի ըլլային Կիւրոսի առջեւ. « Բացից առաջի նորա զդրունս (Եբբ, 'Իրունց բացցին առաջի նորա, եւ մի՛ փակեացին դրունց) . . . զդրունս պղնձիս խորտակեցից և զնիգս երկաթիս փշրեցից» (Ես. ԽԵ 1-2) :

Ը. Քաղաքն առնուած ատեն մէջը գտնուող զօրաց բազմութիւնը յարձակողներուն դէմ չ'պիտի ելնէին պատերազմաւ, այլ յուսահատած՝ փախուցեալ այծեամբերու և մուրեալ ոչխարներու պէս՝ ամեն մէկը խուճապաւ իր քաղաքը իր տունը իյնալ պիտի նայէր. « Ձայն թագաւորաց և ազանց միահամուռ ժողովիոց, . . . բեկումն հասեալ է. վասն այսորիկ ամենայն ձեռք լքցին, և ամենայն անձն մարդոյ դողասցէ: Խռովեսցին հրեշտակք, և երկունք կայցեն զնոսս իբրեւ զկանայս ծննդականս, . . . և եղիցին մնացեալքն իբրեւ զայծեամն փախուցեալ, և իբրեւ զոչխարս մուրեալ. եւ ոչ ոք իցէ որ ժողովիցէ. զի մարդն անդրէն ի ժողովուրդ իւր դարձցի, և այլ իւրաքանչիւր յերկիր իւր հալածեսցի» (Ես. ԺԳ. 4-14) :

Թ, (Ես. ԺԴ. 18-19) . . .

Ժ. Բաբելոն պիտի կործանէր՝ սպառսպուռ պիտի կորսուէր Սողոմ և Գոմորի պէս. և

ԺԱ. Հոն յաւիտեան բնակութիւն չ'պիտի ըլլար ամենեւին . և

ԺԲ. Գազաններ պիտի բնակէին այն տեղ . և

ԺԳ. Հովիւք վրան չ'պիտի կանգնէին հոն , և հովիւք հօտերնին չ'պիտի պառկեցընէին . « Եղիցի Բաբելոն՝ որ փառաւորն կոչի ի Թագաւորէն Քաղղէ-ացւոց . որպէս կործանեաց Աստուած զՍողոմէ զԴոմոր . և ո՛չ բնակեսցէ յաւիտեանս ժամանակաց , և մի՛ մտցեն ի նմա յազգս բազումս (Եբր . Եւ մի՛ բնակեսցեն ի նմա ազգէ յազգ) և հովիւք մի՛ հանգիցեն ի նմա (Եբր . Եւ հովիւք մի՛ մակսղեցուցեն անդ զհօսս իւրեանց) , այլ անդ հանգիցեն գազանք վայրենիք , և լցցին տունք նոցա աղաղակաւ , և անդ հանգիցեն համբարուք . և անդ դէք կաքաւեսցեն , և յուշկապարիկք բնակեսցեն ինմա , և ողնիք ձագս հանցեն յապարանս նորա » (Ես . ԺԳ . 19-22) : « Սուր ի վերայ Քաղղէացւոցն՝ ասէ Տէր . . . ճիւղք բնակեսցեն ի կղզիսն (ի Բաբելոն) , և բնակեսցեն ինմա դստերք համբարուաց » (Երեմ . Ծ . 39-40) :

ԺԴ. Բաբելոն մէյ մ'ալ չ'պիտի վերաշինուէր . « Բաբելոն . . . մի՛ ևս շինեսցի իսպառ , և մի՛ ևս բնակեսցէ յաւիտեան » (Երեմ . Ծ . 39-40) :

ԺԵ. Եւ վերջապէս Բաբելոն պիտի ըլլար խորխորատ տղմոյ . « Այսպէս ասէ Տէր զօրութեանց . Արարից զԲաբելոն աւերակ , զի բնակեսցին ի նմա ողնիք , և եղիցի յոչինչ , և արարից զնա խորխորատ տղմոյ ի կորուստ (Ես ԺԴ . 23) :

Ա՛ւստիկ թէ ինչպէս կատարուեցան այս մարգանդէութիւնք իրենց մանրամասնութեամբք . — Բաբելոնի Նաբոնիդոս Թագաւորին ատենը՝ որ Ս . Գրոց Քաղտասարն է , թոռն Նաբուքոդոնոսորայ , կիւրոս

Պարսից թագաւորը Մարաց թագաւորին հետ Պարսից և Մարաց բանակներովը աշխարհակալութեան ելաւ, և բովանդակ Ասիան և փոքր Ասիան ալ նուաճելով, և անոնց ամենուն զօրքերովն ստուարացընելով իր բանակը յոյժ յոյժ՝ եկաւ հասաւ Ատորեստան՝ Բարեւոնի վրայ քաղելու համար, որ իրեն դէմ կեցող միայն այդ անառիկ քաղաքը մնացեր էր յոյժ բարեբեր դաշտի մը վրայ լայնանիստ՝ քառակուսի, և պարսպափակ, 60 մղոն շրջապատով: Կ'ըսուի թէ պարսպաներուն հաստութիւնը 75 ոտք էր և բարձրութիւնը 300 ոտք, և անոնց բոլորտիքը խորունկ և լայն խրամներ փորուած էին. եփրատ գետը քաղքին մեջտեղէն կ'անցնէր՝ մէկ կողմէն մտնելով և դիմացի կողմէն ելնելով: Իրսէն պաշարի բնաւ պէտք չ'ունէր, ինքն իրեն բաւական էր, ամեն ուտելի պարէն իր մէջն ունէր, և իր յոյժ բազմաթիւ զօրաց համար 20 տարիէն աւելի բաւելու չափ պաշար համբարած ունէր. ուստի ամենեւին անառիկ էր, և սովով ալ նուաճուելու քաղաք չ'էր:

Կիւրոս աս ամենը տեսնելով չ'վհատեցաւ. կեղծեց քաղաքը սովի բռնել, և առ այն իր զօրքերը կ'աշխատեցընէր խորածոր լայն խրամներ փորել տալով քաղքին բոլորտիքը, և անոր Արեւմտեան կողմէն (ուսկից քաղաքը կ'մտնէր գետը) մինչեւ Նիտոկրիս ծովակը կ'երկարէր այդ խրամներուն ծայրը և Քաղքին բնակիչները կարծելով որ Կիւրոսի միտքը իրօք սովի բռնել էր զիրենք. կ'ծաղրէին զինքը՝ պարիսպներէն վար տոպրակներով ցորեն թափելով իր բանակին վրայ. և բնաւ մտքերնուն չ'էր կրնար անցնիլ թէ անիկայ դարան կ'լարէր իրենց, որոգայթ կ'պատրաստէր՝ մարգարէին զրուցածին պէս

(Երեմ. Ծ. 24),

Երբ եկաւ հասաւ Բաբելոնի երեւելի մէկ տօնին օրը, յորում բոլոր քաղաքացիք՝ զօրականք և իշխանք ո՛չ միայն առտուընէ մինչեւ իրիկուն՝ այլ նաև գիշերն ի բուն շուայտութեամբ՝ ուտել խմելով կ'անցընէին, Բաղտասար մեծ խրախուժիւն ունեցաւ, և այն գիշեր մեծ ընթրիք տուաւ իր մեծամեծներէն 1000 հոգւոյ: Երբ որ աղւոր մը գինովցաւ զուարթացաւ՝ հրամայեց որ իր պապուն՝ Նաբուքոդոնոսորայ Երուսաղեմի տաճարէն կողոպուտ բերած ոսկեղէն և արծաթեղէն սուրբ անօթները բերէն, և անոնցմով ինքն ալ մեծամեծներն ալ կանանին ալ սկսան խմել ի նախատինս Եբրայեցւոց Աստուծոյն և ի պատիւ Քաղաքական ոսկեղէն՝ արծաթեղէն՝ պղրնձի՝ երկաթի՝ քարեայ եւ փայտեայ ասուածաց: (Դան. Ե. 4) Այն նոյն ատեն Աստուծոյ կողմանէ զարհուրելի ցուցանք մ'եղաւ. յանկարծ Բաղտասարի նըստած տեղին գիւմացը ճրագներու լուսին մէջ մարդու ձեռքի մատուրներ երեւցան՝ որ պատին ճերմակ ձեփին վրայ երեք բառեր գրեցին, և աներեւոյթ եղան:

« Գոյնք թագաւորին հատան » ինչպէս Դանիէլ ըսեր էր (Ե. 9). զարհուրեցաւ, և մեծ խուճապի և տազնապի մէջ ինկան ընդ որ բազմականք. թագաւորը իսկոյն կանչեց Բաբելոնի մոգերը դիւթերը կախարդները՝ որ այն գրերը կարդան և մեկնեն. բայց անոնք չկրցան կարդալ՝ ինչպէս մարգարէն զրուցած էր (Ես. Խէ. 13), չկրցան անոր գլխուն գալիքը իրեն պատմել, մինչեւ որ Դանիէլ եկաւ կարգաց այն գրերը, և մեկնելով ըսաւ թէ Աստուած իր իշխանութիւնը ձեռքէն առած է և կուտայ Մարաց:

և Պարսից : — Մայր Թագուհին և բոլոր սեղանակիցք շողոմական խօսքերով քաջալերելով Բաղտասարը ներկային ապահովութեան վրայ՝ սիրտ տուին իրեն ապագային համար ալ վախը փարատելու և նորէն ուրախութիւնը կերուխումը շարունակելու . ինքն իսկ Դանիէլի սպառնացած Աստուածասաստ պատուհասը հեռաւոր անորոշ ապագայի մը համար կարծելով , Եսայեայ ըսածին պէս (Ի.կ. 4-9) ամեն տեղ գետեր՝ պահնորդներ դրաւ . և հրաման տալով զգուշութիւն ընել քաղքին և Թշնամեաց բանակին , և ամեն դէպք իրեն իմացընել , նորէն սեղան նստաւ որ նախասացուած էր (Նս. Ի.կ 5) , « Սեղանը կ'պատրաստեն , դէտերը կ'դնեն , կ'ուտեն կ'խմեն » , և շարունակեց ուտել խմելը :

Բայց այն պահուն Աստուած ալ կիւրոսը շարժած էր գործի սկսելու , որ ժամանակը յարմար գտնելով Եփրատի ճամբան փոխեց . գետին՝ քաղաքը մտած կողմէն՝ ջրերը դարձուց իր նոր բացած խրամներուն մէջ . որ սկսաւ երթալ Թափիլ նիտոկրիս ծովակը . որով անոր քաղքին մէջէն անցած ճամբան ցամքեցաւ բաց մնաց , ինչ պէս սպառնացեր էր Աստուած , « Անոր ծովը ցամաք պիտի ընեմ և անոր աղբիւրը պիտի չորցընեմ » (Երեմ. Մկ. 34) ըսելով . և իր զօրքերը այդ նոր բացուած ճամբէն՝ կէսը մէկ կողմէն կէսն ալ միւս կողմէն մտան քաղաքը . և որովհետեւ քաղքին զօրքերն ու պահապանները այն գիշեր բոլորովին կերուխումի ինկեր՝ գինովցեր և մոռցեր էին քաղքին մէջի գետը տանող ճամբաներու պղնձի դռները գոցելու , եւ Եսայեայ ըսածին պէս (Նս. 2) բաց Թաղեր էին անոնց առջեւ , կիւրոսի զօրքերը ճամբանին բաց գտնելով արգելք մը չու-

նեցան գեմերնին, և առած հրահանգնուն հետեւելով ամեն դեմերնին ելնողները՝ մեծ ու պզտիկ ջարդեցին: Աս ջարդէն ետքը ալ սիրտ չ'մնաց մէկուն վրայ. քաղաքին բոլոր զէնք կրող մարդոց եւ զօրականաց սրբտերը թուլցան, որոց մեծ մասը արդէն վարձկան զինւորներ ըլլալով վհատած յուսահատած՝ փախչող փախչողի եղան, և իւրաքանչիւր՝ շունչերնին իրենց քաղաքներն ու տներն առին, և բնաւ մէկը չ'գտնուեցաւ յաղթող բանակին դէմն ելնելու և պատերազմելու (Յս. ԺԳ. 4-14), ինչպէս ըսեր էր Սասյի Բաղտասարի դիակը այնպէս անթաղ հոտեցաւ փողոցները, Վարչելի ի մէջ բազում դիականց կոտորելոց սրով » (Յս. ԺԳ. 18-19). և Բաբելոն իսպառ նուաճեցաւ և անցաւ Մարաց և Պարսից ձեռքը Քրիստոսէ 538 տարի առաջ:

Ատոնք ամենը մտնրամասն կ'պատմէ Քսենոփոն, Երոզոտոս, և այլք: Քսենոփոն աս ալ կ'ըսէ որ անոր բուն անունը կիւրոս չ'էր, վերջէն՝ աս անունը վրան առաւ իբրեւ մականուն (Յս. ՍԾ. 4):

Բայց ասով ամեն բան չ'վերջացաւ. մարդարէութիւնք ուրիշ շատ բաներ ալ ըսեր էին, որ կամաց կամաց և իրարմէ ետքը պիտի կատարուէին:— Պարսիկք Բաբելոնի տիրելուն՝ իսպառ անբնակ դարձուցին քաղաքը, անոր մօտերը Քօթէսֆոն կամ Տիւրոն քաղաքը կանգնելով, ուր փոխադրուեցան Բաբելոնի բոլոր մեծամեծները, հայրուստները, որոց ալ հետեւեցան արուեստաւորներն և առուտուրի մարդիկը, որով Բաբելոն ամենեւին անմարդացաւ և ամայացաւ. միայն քանի մը յոյժ կարօտեալ աղքատ ընտանիքներ մնացին հոն:— Բայց ատեն անցնելէ ետքը ատոնք ալ չ'մնացին. ինքնակալին մէկը ուզելով փառաւոր որսարան մ'ունենալ, Բաբելոնի կործանեալ պարիսպները քիչ շատ նորոգեց, և վայրի անասուն-

ներով լեցուց քաղաքը՝ և ահա ան ատեն լեցան քաղաքին տները ունայող անասուններով, ջայլամները բռնակեցան հոն, և անոր պարիսպներուն մէջ բորենիներ՝ և զբօսանաց տներուն մէջ ճագարներ զետեղուեցան, ինչպէս ըսեր էին մարգարէք (Ես. ԺԳ : Երեմ. Ծ.) :

Բայց այս վիճակին մէջ ալ պէտք չ'էր մնար Բաբելոն, Ստեն անցներով քաղքին աշտարականման ազիւսէ շէնքերը՝ ապարանքները՝ բարձրաբերձ պարիսպները կործանելով որսի անասունները փախան ցըրուեցան. բայց այն շէնքերուն ստորերկրեայ շտեմարանները՝ նկուղները և գետնափոր այրերը յարմար որջեր եղան վայրի գազանաց, գայլերու՝ առիւծներու և բորենիներու : Արդարեւ այս վիճակին մէջ հովիւք չ'էին կրնար իրենց հօտերը այն տեղուանք արածել և մակաղել, ինչպէս մարգարէն ըսեր էր (Ես. ԺԳ. 19-22), բայց Արաբացի որսորդներ՝ որ ահ և երկիւղ չ'ունէին ամենեւին ոչ առիւծէ՝ ոչ վագրէ՝ ոչ ալ բորենիէ, և խումբ խումբ կ'վազէին կ'յարձակէին անոնց որջերը՝ զիրենք որսալու կամ սպաննելու, անո՞նք ինչու իրենց վրանները չ'կրնային կանգնել այն տեղուանք, և մարգարէին ըսածը կատարուէր : Պատմիչները և ճանապարհորդները կ'պատասխանեն ասոր, և կ'ըսեն թէ՛ Այս երկնային սպառնալեօք կանխագուշակեալ աւերածոց տակ այնքան թունաւոր և մահացուցիչ օձեր՝ զեռուններ՝ կարիճներ կային, որ կարելի չ'էր մարդու այն տեղ վրան կանգնել և անոր տակ վայրկեան մը աչքերը գոցել ապահով և հանգչիլ :

Եփրատ գէտը միայն մնացեր էր հոն, ան ալ այն փրատակաց կոյտերուն մէջէն կամ տակէն անցնելու անցք չ'գտնելով ջրերը ճամբանին փոխեր կորսնցու-

ցեր էին . և՛ ինչպէս Թէոդորեոսս կ'պատմէ՝ իր ատե-
նը Եփրատէն հազիւ պզտիկ վտակիկ մը կ'երեւէր ,
ան ալ իր օրովը բոլորովին ցամքեցաւ . և Բարելոն
այնուհետեւ ամենեւին անգտանելի դարձաւ . և եւ
դաւ ինչ որ ըսեր էր Աստուած՝ « Խորխորատ տղմոյ
ի կորուստ » (Ես . Ծ . 22-23) : Այլ ո՛չ եւս էր Բա-
րելոն . եւ ո՛չ միայն նորէն չ'չինուեցաւ՝ ինչպէս Ե-
րեմիա ըսած էր , այլ նաեւ անոր հետքն ալ կոր-
սուեր էր , աեղն ալ չ'էր ճանչցուեր Թէ ո՛ւր էր . և
հազիւ այս վերջին 200 տարուան մէջ հնախոյզներու
ջանքերով սկսաւ ճանչցուիլ անոր աւերակները . և այս
դարուս մէջ կարելի եղաւ զանոնք գծագրել և նկա-
րագրել . որ մեծաւ մասամբ հողաբլուրներ են՝ ընդ-
հանրապէս աղիւսէ , եւ են ճեղքուած եւ փտած Ժա-
մանակէն , աղիւսի բեկորներով կպրով եւ խեցեղէն ա-
մաններու կտորուանքով խառն : Ամենեւին անմարդի
ամայի մնացած է այն տեղը ուր մշասակար գազանք
եւ ճճիք կ'վխտան : — Միով բանիւ — Աշխարհի վրայ
չ'կայ Բարելոնի նման տեղ մը՝ որ ատենօք անոր չափ
ծաղկած ըլլալով հիմայ անոր պէս ան աստիճան ան-
չքութեան հասած ըլլայ :

Ահա այս եւս ըստ ամենայնի կատարուեցաւ յոյժ
բնական եղանակաւ , բայց ինչ որ ըսած էր Աստ-
ուած Թէ պիտի ընէր՝ այն իրագործեցաւ ամեն պա-
րագաներով . եւ ով կրնայ հիմա ըսել Թէ Աստուած
ինքը ըրած չ'է աս ամենը . քանի՛ որ ինքը կանխաւ
ըսած էր . « Զորօրինակ ասացի՛ այնպէս եղիցի , եւ
որպէս խորհեալ եմ այն կացչէ » :

Ա' կ'թողումք այս տեղ մարդարէութիւնները
այսպէս կրկտելը , որ ծայր ու ճոթ չ'ունին . ըստ ու-
րում բովանդակ Ս . Գիրք մարգարէութեանց կուռ

չղթայով շղթայուած են՝ օղակ օղակէ անցած: Կըթողումք Մեծին Աղեքսանդրի, Մեծին Անտիոքոսի, Սելեկիոս Փիլոպատորի, Անտիոքոս Եպիփանի, Նինուէի, Երուսաղէմի, Տաճարին, Հրէից ազգին, Յուդայի, Պետրոսի, մինչեւ իսկ Յիսուսի Բրիստոսի վըրայ եղած մարգարէութիւնները, որոց հետ չ'էթէ 5. 10. 20. 60, այլ ութսունէն աւելի պարագաներ ընթացակից են (զորոց տե՛ս ի Քննական Կրօնագիրտ. Տպ. Բ. էջ 594-619. և Յիսուսի Բրիստոսի վրայ՝ էջ 181-241). և միայն Յիսուսի Բրիստոսի մէկ պզտիկ մարգարէութիւնը ձեռք կ'առնումք՝ անով վերջացընելու համար այս խնդիրը:

ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ ՎՐԱՅ ՄԱՐԳԱՐԷՈՒԹԻՒՆ

Յիսուս Բրիստոս շատ կանուխէն մարգարէացաւ իր հիմնելիք Եկեղեցիին համար, երբ բովանդակ Իսրայէլացիք՝ իրեն հետեւողները, և մինչեւ իսկ տասուերկու Առաքեալները, և մինչեւ իր եղբայրները (ազգակիւնները) իրեն համար ճշմարիտ Աստուծոյ գաղափարը և հաւատքը չ'ունէին. բայց միայն՝ իբրև երկնային սուրբ Վարդապետ, կամ Մարգարէ, կամ Այր Աստուծոյ կ'համարէին զինքը. և առաջին անգամ Սիմոն Պետրոս եղաւ՝ որ ի յայտնութենէն չ'օր՝ որոշակի դաւանեցաւ թէ Մեսիայն է և ԱստուածՈրդին (Մտթ. ԺԶ. 14-17). որու ձայնակից էին իր ընկեր-

ները: Քրիստոս ան ատեն մարգարէացաւ իր դեռ չկազմուած Եկեղեցիին համար՝ և ըսաւ. Սիմոն. Ահա հիմա կ'սկսեմ շինել իմ Եկեղեցիս. դուն իմ Եկեղեցւոյս շինութեան գործածուած է՛ն առջի ձգուած քարքն եղար. ինծի հաւատացողներուն առջինը. քեզմով կ'սկսուի շինուիլ Եկեղեցիս. քեզի պէս շատ քարեր (քու այդ հաւատքդ ունեցող հաւատացեալներ) քեզի հետ՝ ամենդ մէկտեղ խառն հիւսելով՝ իրար կցելով կապելով պահանգելով՝ պիտի շինեմ իմ Եկեղեցիս, որ անդէն և անդ այնպէս պիտի մեծնայ զօրանայ և ամրանայ, որ բոլոր տիեզերքը պիտի լեցընէ. և՛ թէ՛ եւ անոր դէմ պիտի ելնեն յարձակին և զարնուին դժոխոց բոլոր զօրութիւնները՝ (այսինքն՝ հեթանոսները, անհաւատները, անստուածները, հերետիկոսները, հայհոյիչները, սուտ փիլիսոփաները եայլն) մինչեւ իսպառ, բայց ամենեւին չպիտի կրնան յաղթահարել անոր (Մտթ. ԺՁ. 16-20: Մրկ. Դ. 30-32: Ես. Բ: Եզեկ. ԺԷ. 22-24: Դան. Բ. 44). նա պիտի ածի ուռճանայ լեռ. պիտի ըլլայ, և բոլոր աշխարհը պիտի բռնէ. թէ՛ և դժոխք իր կորստական ամեն տեսակ զէնքերովը անդու մաքառի մարտնչի անոր դէմ:

Բացատրելու հարկ չկայ թէ ի՞նչ զարմանալի կերպով՝ ի՞նչ արագութեամբ և ի՞նչպէս կէտ առ կէտ կատարուած է այս մարգարէութիւնը, և դեռ ևս կը շարունակուի անոր կատարումը մեր իսկ աչաց առջեւ. — Հագիւ թէ քանի մը տգէտ տխմար Գալիլիացիներ սկսան Քրիստոսի անունը վախն ի վախը բերան առնուլ և հնչեցընել Հրէաստան երկրին մէջ, հազարաւորներ՝ բիւրաւորներ գունդագունդ վազեցին գալ յարիլ անոր հաւատքին օրըստօրէ, և ահա անդէն՝ նոյն իսկ Քրիստոնէութեան ի վեր երևցած բոյնէն՝

Երուսաղէմի մէջ՝ և Քրիստոնէից համազգի շրէից երեսէն ի վեր երեւցան կատաղի զօրութիւնք՝ անոր դէմ՝ մոլեգին հալածանօք, որոցմէ սուղ ատենի մէջ անցաւ Հռովմէական տիեզերակալ կայսերց ձեռքը, որ բովանդակ իրենց տիեզերական իշխանութեան տակ գտնուող երկիրներուն մէջ տարածեցին ամենայն խստութեամբ։— Տասն կայսերք՝ ամենազօր իշխանք դժոխոց՝ յաջորդաբար առաջին երեք դարուց մէջ այն տասը հռչակաւոր հալածանքները հանեցին, որ տիեզերքը միլիոններով Քրիստոնեաներու արիւններովը ողողեցին լուացին. բայց այն թափուած արիւնները սերմեր եղան, յորոց նոր նոր Քրիստոնեաներ բուսան, և արդէն եղածներուն թիւը արագ արագ և յոյժ շատ բազմապատիկս ստուարացուցին՝ մինչև Դ. դը դարու սկիզբը, երբ Կոստանդիանոս Քրիստոնէութեան դառնալով այն համաշխարհական հալածանաց վերջ տուաւ։— Այդ առ ժամանակօքն դադրեցան հեթանոսաց հալածանք, վերջէն տիեզերաց այլ և այլ կողմերը վերստին զօրանալու և նախճիրներ գործելու համար. բայց հերձելոց՝ հերետիկոսաց՝ անկրօնից և մանաւանդ մոլեկրօնից հալածանքները որ Քրիստոնէութեան հետ մեկտեղ բուսան խռուեցան ազնիւ ցորեններու հետ խառն բուսնող որոմներու պէս. անոնք երբէք չկասեցան, թէ՛ ծածուկ և թէ՛ յայտնի միշտ տեսեցին կեցան։ Վոլթեր և Վոլդէյ և իրենց հետևողք, ինչպէս նաև ոչ սակաւ նիւթապաշտներ՝ ամենէն լիրբ կատաղի հալածիչներն եղան Եկեղեցւոյ, երդուեալ թշնամիք Աստուածաշնչին, որ ամեն միջոց ի գործ դրին՝ Գիրքըն ու անոր հաւատքը ընդ նմին սպաննելու թաղելու անհետելու համար. բայց ամենեւին ոչինչ կրցան

Ֆլասել անոր. ըրածնին՝ առակին զրուցած Խաբոցը լիզոյ օծին ըրածն էր, իրենք իրենց ֆլասեցին. և մինչդեռ այսօր՝ Գրքին դէմ իրենց ամբարշտական հայհոյալից գրութիւնները մութին խաւարին մէջ մոռացութեամբ արհամարհանաց թողուած են ցեցակեր կորսուելու, Ս. Գիրք՝ զորս կործանել կ'ջանային՝ այնուհետեւ հարիւրաւոր լեզուներու թարգմանուեցան, բիւրաւոր՝ միլիոնաւոր օրինակներով տարածուեցան աշխարհի մինչեւ ամենէն անձամբ ծայրերը, և նոր նոր Գրիստոնեաներ բուսցուցին. կան՝ այ՛ո դեռ եւս այսօր իրենց յաջորդները, գիտութեանց համբակ աշակերտք, թերուս փիլիսոփոսք, որ Գրքերը ծամածուռ ձեքծեքելու և անոնց դէմ յարձակելու բուռն ճիգեր կ'իթափեն, բայց միշտ կը յանդիմանուին ճշմարտութեան ճառագայթելէն: Թող այդպէս շարունակեն և պիտի շարունակեն դժոխոց բոլոր գօրութիւնք միանգամայն մինչեւ երբ որ գօրութիւննին տեւէ, Եկեղեցին միշտ յազթող անասան կայ ու կ'կենայ անոնց դիմաց՝ լերան վրայ կեցող քաղքին պէս. և Աստուծոյ յատուկ Նախախնամութեամբը երթալով կ'երթայ կ'գօրանայ և բոլոր տիեզերքը կ'լեցընէ՝ Գանիէլի մարգարէութեան լեռնացած քարին պէս, թէ՛ և անոր մէջ սպրդուած գտնուին թուլահաւատներ և անտարբերներ ալ, ինչպէս որ կանխաւ աս ալ ըսած էր Քրիստոս (Ղկ. ԺԸ. 8):

Ահա այս տեղ ալ տեսնուեցաւ որ Աստուած կանուխէն որոշակի յայտնած է իր կամքը՝ ընելիքը և նպատակը, և բոլոր աշխարհք իրար անցած՝ Աստուծոյ այս նպատակին իրագործման դէմ այնքան արգելքներ յարուցած՝ ամեն միջոցներ գործադրած ատեն՝ Աստուծոյ կամքը ճամբուն վրայ չ'է՛ մնացեր, իսկա-

պէս յառաջ գացեր է. և թէպէտ ամենարնական եղանակաւ, սակայն Լևոր ըսածէն մազանվրէպ՝ ի գլուխ ելած է. զի Նա ինքն է տիեզերքը վարողը, և առայն դէպքերը կարգաւորողը, մինչեւ իսկ գործողը:

Դիտելու յատուկ կէտը այլէկ շօշափեմք: Կ'տեսնեմք որ այս ամեն մարգարէութիւնք՝ իւրաքանչիւր ո՛ր տեղին՝ ո՛ր քաղքին՝ ո՛ր իրին կամ անձին վրայ զլուցուեր են թէ այսպէս և այնպէս պիտի իրագործուին, միայն անոնց վրայ հաստատուած են թէ ճշդիւ և մանր պարագաներով իրապէս կատարուած են այն բաները, և անոնցմէ մին՝ մէկ ուրիշ տեղի՝ քաղքի՝ անձի կամ իրի վրայ չ'կրնար ամենեւին յարմարցուիլ: Տիւրոսի պատկանած կանխասացութիւնք չ'են յարմարիւ Եգիպտոսի, Եգիպտոսինն ալ Բաբելոնի կամ Երուսաղէմի չ'պատշաճիր. և այսպէս բոլոր մարգարէութիւնք. Յուդայի համար եղած մարգարէութիւնք (Գործ. Ա. 15-26, Սղմ. եւ այլն) Յովհաննէսին չ'են պատշաճիր, Յովհաննէսիները (Լև. 21-23) Պետրոսին չ'են յարմարիր, Պետրոսիներն ալ (Մտթ. 1Զ. 33-35) ոչ մէկ աշակերտի, — Ուրեմն ողջա իստ տրամաբանութեան կ'իյնայ ըսել՝ թէ այս ամեն տիեզերական՝ բնական և բարոյական փոփոխութիւնք և կարգադրութիւնք՝ Արարչին կամելովը գործադրուեցան և կ'գործադրուին ամենարնական ընթացիւք, և առանց Արարչին կամաց ոչ մէկ գործառնութիւն կրնայ իրագործուիլ, ինչպէս Գիրքերն ըսած են:

2

Հ Ր Ա Շ Ք Ն Ե Ր

Երկու խօսք ալ Հրաշից վրայ:— Գրքերը կ'ըսեն թէ՛ Աստուած իր յաւիտենական խորհրդոց իրագործման համար ստէպ հրաշքներ ի գործ դրած է՝ երբ և պատշաճ տեսած է: — Գիտութի՞ւնք ինչ կ'ըսեն ասոնց համար: Ոչինչ: Գիտութիւնք բնական իրաց՝ իրողութեանց հետ կ'զբաղին. հրաշքները բնական իրողութիւններ չ'են, բնական գործառնութիւններէ արտադրուելիք բնական արդիւնքներու տեղ՝ գերբնական արտադրութիւններ են, որ յատուկ է Աստուածային ամենակարող զօրութեան. հետեւաբար բնական Գիտութեանց տակ չ'են իյնար: Գիտութեանց գիտական սահմանները հրաշից գոյութիւնը չ'են կրնար ընդունիլ սկզբամբ. ԻՆԱԿԱՆՕՐԷՆ անկարելի են ասոնց կ'ըսեն. վասնզի բնականօրէն չ'են կրնար բացատրուիլ և ցուցուիլ. վասնզի բնական օրինաց համաձայն գործողութիւններ չ'են: Բայց չեզոք՝ անկախ՝ սոսուզագոյն պատմութեանց անստելի վկայութիւնները կան, որոց առջեւ ըսելիք չ'մնար. վասնզի անոնք իրականութիւնը կ'հաստատեն, և ամեն ուրացութիւն անզօր է և անտրամաբան անոնց առջեւ. Գիտութիւնք այս անսուտ վկայութեանց հանդէպ կ'ըսեն և պէտք է լռեն. ապա թէ ոչ պատ-

մական հաւատքը ժխտած պիտի ըլլան, մինչդեռ նոյն իսկ Գիտութեանց նախատարերք՝ յորոց ծնունդ և կեանք առած են Գիտութիւնք՝ այդ հաւատքով ձեռք բերուած են. առանց պատմական հաւատոց Գիտութիւնք եւս դեռ չ'ծնած պիտի մեռնէին:

Քրիստոնէութեան միապէս թշնամի Հրէայ և հեթանոս մատենագիրներ վկայած են Աստուածաշունչ Գրոց մէջ պատմուած հրաշքներուն իրօք կատարուած ըլլալուն համար (տես ի Քննական կրօնագիր. Տպ. Բ. էջ 314-337). — Եթէ Աստուածաշունչ Գրոց մէջ պատմուած հրաշքներն իրօք եղած չ'ըլլային Խրատայի որդւոց այլեւոք առջեւ և ստայօղ առասպելները ըլլային, ամենեւին անբացատրելի պիտի դառնային մեզ համար թէ Հրէական և Քրիստոնէական դրութիւնները ինչպէս գոյութիւն և հաստատութիւն գրտան: Եթէ որդիք Խրատայելի իրենց աչքերով տեսած չ'ըլլային Հնգամատենին մէջ պատմուած իրողութիւնները, յորոց ծնունդ առին իրենց օրէնքներն ու ծեսերը, ի՞նչպէս հաւատք պիտի ընծայէին Մովսէսի՝ և անոր աւանդած օրինաց և ծիսից այնպէս սերտի պիտի փարէին ի սրտէ, և տեւէին բերէին մինչեւ մեր օրերը հասցընէին այն դրութիւնը (տես ի Ներած. Ս. Գր. հատ. Բ. էջ 9-10): Նոյն բանը պէտք է ըս'լ Քրիստոնէութեան համար ալ. Եթէ Քրիստոս անուանեալ Աստուածային Առաքեալը Հրէաստանի մէջ ծնած ապրած և շատ անհամար հրաշքներով իր դրութիւնը աւանդած հաստատած չ'ըլլար, իր աշակերտներն ալ այնչափ բազմազան հրաշքներով իրենց Առաքելութեան եւ վարդապետութեան ճշմարտութիւնը ապացուցած չ'ըլլային, ի՞նչպէս կարելի էր այնչափ սուղ ժամանակի մէջ նոյն իսկ Մովսիսի ա-

շակերտ Հրէաներէն՝ ինչպէս նաեւ հեթանոսներէն միրիոնաւորներ՝ թողէին իրենց սրտերուն հաճելի պապենական ախտաբոյժ կրօնքներնին, եւ մէկէն գային յարէին Քրիստոս Վարդապետին այն ինչ հիմնած Քրիստոնէական ժողովքին, որ կատարեալ անձնուրացութիւն եւ կենդանի մարտիրոսութիւն կ'պահանջէր իր զաւկներէն: Եթէ Քրիստոս իրօք հրաշքներ գործած չ'ըլլար, ինչո՞ւ Հրէից ուսուցիչները գայն կախարդ անուանէին, եւ Բեղղեբույով կ'զարմանագործէ ըսէին, որոց այս անմիտ քան Աստուածուրաց բարբառնջանաց ստույթիւնը յանդիմանուած ըլլալուն համար յԱւետարանսն, ետքի ուսուցիչներն ալ Թալմուտին մէջ աւելի մեծ անմտութիւն մը աւանդէին, թէ Տաճարին Սրբութիւն Սրբութեանց ըսուած տեղը նուիրական գոհար մը կար՝ վրան քանգակուած Աստուծոյ անթարգմանելի անունը « Եովէ » կամ « Եհովա », այսինքն՝ « Որ էն »: աս անունը լաւ առողջանութեամբ արտասանել գիտցողը կրնար հրաշագործել: Յիսուս տաճարէն գողցեր էր աս քարը, եւ այն անունը լաւ առողջանութեամբ արտասանել կրնալովը կ'հրաշագործէր: Ահա ամենեւին սրբապիղծ հերքում մը. հերքում մը որ հերքելովը աւելի ամուր կ'հաստատէ թէ Քրիստոս Յիսուս ճշմարտապէս հրաշքներ գործեր էր:

— Ինչո՞ւ ժամանակակից Հրէայ մատենադիրներ, երեք անկախ պատմիչներ, Յովսէպոս, Փիրոն եւ Յուստոս Տիրերիացի, որ ամենեւին թշնամի էին Աւետարաններուն, չ'են հերքեր բնաւ անոնց մէջ պատմուած հրաշքներուն եւ ոչ մէկը (1): — Հեթանոսներ

(1) Յովսէպոս (Ի Հնախօս. ՂԲ. ԺԲ. 3) ունի վկայութիւն մը Յիսուսի հրաշագործութեան եւ Յաշուսեան վրայ. « Այն

րէն ալ Կելսաս Եպիկուրեան՝ փիլիսոփան՝ ժողովին թշնամին Քրիստոնէութեան՝ ինչո՞ւ կ'խոստովանի Քրիստոսի հրաշքները, թէ և կախարչութեան ընծայելով զանոնք, եւ ուրացողն Յուլիանոս բոլորովին կ'հաստատէ (առ Կիւրղի Աղեք. Գլ. Ը.) ըսելով. « Խնչ բաներ ըրաւ Քրիստոս իր կենաց մէջ՝ եթէ մէկը մեծ բան չ'համարի ախտաժէտաց բժշկութիւնը, կուրաց աչաց բացումը, Բեթսայիդայի եւ Բեթանիայի կողմերը այսահարի մը ազատութիւնը » : Արդարեւ եթէ իրօք առանց ամենեւին հրաշք մը գործուած ըլլալու Իսրայէլեան եւ Քրիստոսեան դրութիւնները երեւան եկած հաստատուած են, ասիկայ Ս. Գրոց մէջ պատմուած բոլոր սքանչելիքներէն աւելի մեծ՝ հրաւճեալ հրաւճի պիտի ըլլար, ինչպէս ըսեր է մեծ իրաւամբ՝ իմաստունին մէկը, և ասիկայ՝ ոչ մէկ ողջամիտ դատողութիւն կրնայ ընդունիլ :

Ասոնք ամենը թողումք ի բաց. միայն Յիսուսի Քրիստոսի Յարութեան վարդապետութիւնը բաւական է մեզ, որուն բոլոր աշխարհք վկայած են, զոր ընդունած են ամենէն լուսամիտ՝ համբաւաշատ

ատենները, կ'ըսէ, երեւցաւ Յիսուս անուն իմաստուն մարդը, եթէ արժան է զինքը մարդ անուանել, ինչու որ նա սրանչելագործ էր եւ ուսուցիչ ամեն անոնց որ յօժարամիտ հն ճշմարտութեան հնազանդելու, Շատեր՝ շրջայ եւ հեթանոս՝ հետեւեցան իրեն, եւ հաւատացին թէ Քրիստոսն է : Եւ Պիղատոս առ Նաթանձու իշխանաց մերոց զինքը խաչը հանելէն ետքն ալ իր սիրողները իրենց սիրոյն մէջ հաստատ կեցան. ըստ որում երբորդ օրը նոյն ինքն կենդանի երեւցաւ անոնց, որու համար մարգարէից Գրքերը աս ամենը եւ ուրիշ շատ հրաշալի բաներ աւետարաներ էին » : — Սակայն Քննիչք ոմանք այս վկայութեան վաւերութիւնը չ'են հաստատեր :

գիտուններ (1), մինչեւ իսկ անկրօն գիտուններ: Սփի-
նոզա կ'ըսէ. « Կ'խոստովանիմք որ Քրիստոսի յարու-
թիւնը այնպիսի պարագաներով պատմուած է որ ան-
հնար է մեզ ուրանալ թէ Աւետարանիչք ինքնին Քր-
իստոսի մարմինը յարուցեալ տեսած չ'ըլլան, և թէ
անհաւատք չ'էին կրնար դայն տեսնել՝ ինչպէս որ
անոնք տեսան, եթէ գտնուած ալ ըլլային այն տեղ-
ուանք ուր երեւցաւ Քրիստոս իր աշակերտաց»:— Տէ
Վէդդէ անուռ Գերմանացի փիլիսոփայ մատենագիրն
ալ՝ որ անկրօնից դատուն մէջ « Ընդհանուր տարա-
կուտոյ » համբաւուած էր, մեռնելէն տարի մը առաջ
իւր վերջին հետազօտութեանց արդիւնքը հրատարա-
կելով իւր վերջին գործքին մէջ՝ արձակ համարձակ
խոստովանած է թէ՛ « Քրիստոսի յարութիւնը ար-
դարեւ պատմական զէպք մ'է. ուստի եւ այն դիպաց
միջոցին եւ եղանակին վրայ թէպէտ եւ անփարա-

(1) Գիտուն հեղինակ մը կ'ըսէ. Քրիստոնէութիւնը վնաս
կրած չ'է քնական գիտութեան ապացուցեալ վարդապետութե-
նէն. նա մանաւանդ բարեպաշտ Քրիստոնեայք են քնական գի-
տութեան ջերմագոյն հետեւողք: . . . Գիտութեանց եւ ար-
ուեստից մէջ մեծ զիւտեր ընող նշանաւոր անձինք մեծաւ մա-
սամբ անկեղծ Քրիստոնեաներ էին. զորօրինակ. Բոնէր Գէյզըն,
Մեծն Ալֆրետ, Գոլոմպոս, Կոպերնիկոս, Տպագրական արուես-
տին հնարողք, Կալիլէոս, Միքայէլ Անճէլոյ, Ռափայէլ, Լէոնար-
տոյ տա Վէնչի, Մամէլլան, Կեսներ, Քեքլէր, Կետոն, Տրան-
չիսկոս, Պէյզըն, Տէգաբղ, Քանդ, Լոզ, Վանինի, Նեքիլ, Պլէզ
Բասգալ, Լայպնից, Կասանդի, Դորրիչելլի, Ուլիամ Հերշել, ձոն
Հերշել, Պիւֆֆան, Լեյպտ, եւ ուրիշ շատ նշանաւոր անձինք
անկեղծ Քրիստոնեաներ են . . . : Ամերիկայի մէջ նշանա-
ւորագոյն գիտնոց բոլորն, ինչպէս են հանգուցեալ Ակասիզ, եւ
Հիշգոզ, Հենրի, Բիրս, եւ Տէյնա, Կրէյ, Տրսըն, Կիւոյ, Երնկ,
Եւայլն, Եւայլն, Եւայլն, որ դեռ կենդանի են, են անկեղծ Քր-
իստոնեայք:

տելի մթութիւն կը տիրէ, սակայն դէպքը չ'կրնար երկբայութեան տակ ձգուիլ, ինչպէս որ Յուլիոս կայսեր սպանման պատմական ստուգութիւնը չ'կըրնար երկբայութեան տակ ձգուիլ »: — Այս Քրիստոսի յարութեան վարդապետութիւնը միայն, կ'ըսեմք, բաւական է հրաշից գոյութիւնը եւ կարելիութիւնը հաստատելու. թո՛ղ որ մարգ կոյր ըլլալու է, եւ աչքով կոյրէ աւելի՛ հոգւով եւ մտօք կոյր, չը տեսնելու համար տեսնուի, եւ ինկիսնք, որ հրաշալեաց հրաշալիքն են, զորս գործած է Աստուած, զոր կ'ընդունին Գիտութիւնք լռութեամբ, եւ մեծ գիտուններ կ'խոստովանին եւ կ'հռչակեն, ինչպէս ի վերն տեսանք Արարչութեան պատմութեան մէջ, եւ մինչեւ իսկ Շրջափոխական եւ Նիւթապաշտ անԱստուածութիւնք խոստովանած են զայս յանկամա՛ Աստուած ըսելու տեղ Կայ եղած զօրութիւնն ասոնք գործած է՝ ըսելով. ըսել է՝ Աստուած հրաւ գործեք է, ըսել է՝ Աստուած հրաւ կրնայ գործել երբ որ ուզէ. այս չափը հերիք է մեզ, և մենք այս տեղ կ'փակեմք այս խնդիրը՝ Ռուսոյի մէկ բանաւոր խորհրդածութեամբը. « Կարո՞ղ է Աստուած սքանչելիք գործել. այսինքն՝ կրնա՞յ Աստուած իր սահմանած օրէնքները տնօրինել: Ասանկ անվայել խնդիր մը թէ որ լըրջմտութեամբ քննութեան առնուի, ամբարշտական կ'ըլլայ, թող թէ անտեղի. ատիկայ ժխտողը պատուհասելը՝ իրեն չափազանց պատիւ ընել է, զինքը կապել փակելը հերիք է իրեն » . (յՆմիլիոսն .) :

Հրաշից գոյութիւնը Աստուծոյ Նախախնամութեան եւ Նախասահմանութեան հզօր ապացոյցն է. Աստուած ստէպ հրաշքներ երեւցուցած է իր յաւիտենական խորհրդոց իրագործման համար, ինչպէս

Աստուածաշունչ Գրքերը կ'զրուցեն . Իսրայէլի որդիքը
Աստուած քառասուն տարի անապատին մէջ հրաշիւք
խնամեց : Մովսէսի ձեռքով անոնց հաց՝ միս՝ ջուր ե
ամեն պէտք ունեցած բաներնին պարգեւեց հրա-
շիւք, եւ այս բաւական է բանական մարդուն համո-
զում գոյացընելու համար Անոր Նախախնամութեան
և Նախասահմանութեան :

